

ISSN 2522-1876
DOI 10.30970/PS.2022.14

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

Series Psychological sciences

Issue 14

Published 4 issues per year

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 14

Виходить 4 рази на рік

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 43/2 від 02.02.2023 р.

Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних наук (спеціальність: 053 «Психологія») відповідно до Наказу МОН України від 15.04.2021 № 420 (Додаток 3).

У Віснику висвітлено теоретичні та емпіричні наукові розробки в різних галузях сучасної психології. Розглянуто аспекти розвитку та формування особистості на різних етапах онтогенезу. Проаналізовано актуальні проблеми і галузях соціальної, педагогічної, організаційної, клінічної психології та ін. Для науковців, викладачів, студентів, професійних психологів.

The Bulletin highlights a wide range of theoretical and empirical researches in different fields of modern psychology. Various aspects of personality development and formation are studied at different stages of ontogenesis. The bulletin presents analysis of topical issues in the field of social, educational, organizational, clinical psychology, etc. For scholars, teachers, students, professional psychologists.

Головний редактор: д-р психол. наук, проф. *Н. І. Жигайло*.

Відповідальний секретар: канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*.

Члени редакційної колегії: канд. філос. наук, проф. *С. Л. Грабовська*; д-р психол. наук, проф. *Р. В. Каламаж*; д-р психол. наук, доц. *О. Д. Литвиненко*; д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України *С. Д. Максименко*; д-р психол. наук, доц. *І. І. Сняданко*; д-р габлітов. гуманіт. наук в галузі психології, проф. *А. Кобилярек*.

Члени редакційної ради: д-р психол. наук, проф. *К. О. Островська*; д-р філос. наук, проф. *Н. П. Гапон*; д-р психол. наук, доц. *О. І. Кононенко*; д-р психол. наук *С. Джакомуцці*.

Editorial Board:

N. Zhyhaylo, Professor – Editor-in-Chief, *K. Ostrovska*, Professor – Assistant Editor,
N. Hrebin – Managing Editor.

Відповідальний за випуск:

канд. філос. наук, професор *С. Л. Грабовська*,
канд. психол. наук *Н. В. Гребінь*

Адреса редколегії:

Львівський національний
університет імені Івана Франка,
Філософський факультет,
кафедра психології
вул. Коперника, 3
м. Львів, 79000, Україна
тел.: +38 (095) 859 16 50

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
Philosophy Faculty,
Department of Psychology
Kopernyka Str., 3
Lviv, 79000, Ukraine
tel.: +38 (095) 859 16 50

www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua

Редактор І. Азанова

Технічний редактор Ю. Ковальчук

Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 5,00.
Тираж 100 прим. Зам. 1222/527

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2022

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.1>

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ ЗВО ПІД ЧАС ВІЙНИ

Наталія Жигайло

<https://orcid.org/0000-0001-5686-2652>

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000

e-mail: nataliya.zhyhaylo@lnu.edu.ua

Тетяна Шолубка

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000

e-mail: tetiana.sholubka@lnu.edu.ua

Анотація. Стаття присвячена формуванню психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни. Проаналізовано рівень психологічної стійкості студентів в залежності від їхнього місцезнаходження. Проведено дослідження із застосуванням опитування студентів ЗВО. Розроблений опитувальник дав змогу визначити, що більшість студентів переживають тривогу та страх. Визначено вплив психоемоційного стану під час війни на продуктивність навчання студентів. Виокремлено способи зниження відчуття тривоги, напруженості, страху та окреслено шляхи розвитку стійкості реагування на стресові ситуації.

Об'єктом даного дослідження є психологічна стійкість студентів під час навчання в умовах воєнного стану. Предметом дослідження є особливості формування психологічної стійкості у студентів та засоби її формування. Метою дослідження є визначення психологічних умов формування психологічної стійкості студентів. Досліджено фактори стресогенності та психологічної стійкості студентів в умовах війни. Представлено стрес у студентів в різних формах та проявах: зниження розумової активності та працездатності, постійна втома, апатія, слабка концентрація уваги. Молодь схильна до стресових ситуацій: часто відчуває тривожність, не завжди знаходять вихід з складних ситуацій.

З метою збереження психічного здоров'я студентів, нами запропоновано шляхи підвищення рівня психологічної стійкості. У дослідженні розкрито психологічну суть стресостійкості та психологічної стійкості. На основі дослідження охарактеризовано психічний стан студентів під час війни. Запропоновано цілісну програму підвищення рівня психологічної стійкості студентів під час навчання в період війни. Надано практичні рекомендації щодо формування психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, психологічна стійкість студентська молодь, юнацтво, війна, дистанційне навчання, психологічний тренінг.

Актуальність дослідження. З моменту повномасштабного вторгнення росії на територію України, кожен громадянин відчуває страх та піддається стресу. Молодь та юнацтво є однією з найвразливіших до стресу груп населення. Формування психологічної стійкості є актуальною проблемою, адже ця властивість особистості допомагає зберегти фізичне та психічне здоров'я. Психологічна стійкість студента – успіх в навчанні, його ключ до успіху в сучасному суспільстві, можливість реалізувати себе в будь-яких сферах життєдіяльності людини.

Метою дослідження є формування психологічної стійкості студентів та визначення методів збереження та зміцнення психічного здоров'я студентів під час війни. Для досягнення поставленої мети розглянуто такі питання: розкриття психологічної сутності поняття психологічної стійкості в юнацькому віці; психологічні чинники стресогенних факторів студентської молоді; змістовно-організаційні аспекти формування психологічної стійкості студентів в умовах воєнного стану; емпіричне дослідження факторів стресогенності та психологічної стійкості студентів в умовах воєнного часу; порівняння рівня психологічної стійкості українських студентів в залежності від їхнього місця перебування; програма формування психологічної стійкості студентів в умовах війни; практичні рекомендації щодо формування психологічної стійкості студентів ЗВО в навчальному процесі.

Вивчення та аналіз проблеми психологічної стійкості студентів належить багатьом науковцям, а саме: Лисюк С. Г., Жигайло Н.І., Теплюк Ю.О., Крайнюк В.М., Бодров В. А., Нагірнер І. І., Вдовиченко А. В., Сивогракова З.А. тощо.

Виклад основного матеріалу. Протягом свого життя молода людина неодноразово переживає стресові ситуації, які залишають відбиток на фізичному та психічному здоров'ї. У психології під стресом розуміють стан психічної напруги, який виникає в людини під впливом складних, важких, несприятливих обставин її діяльності і повсякденного життя або в особливих, екстремальних ситуаціях. У якості стресорів (факторів, що ведуть як до виникнення в людини короткочасних стресових станів, так і до розвитку важких, тривалих переживань) можуть виступати несприятливі фізичні впливи зовнішнього середовища, екстремальні ситуації, фізичні і психічні травми і т.д.[1] Стресостійкість, або іншими словами, «емоційна стійкість», дозволяє зменшити негативний вплив стресових ситуацій на організм. Стресостійкість – інтегративна властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних та мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, що забезпечує оптимальне успішне досягнення мети в складних емоційних обставинах.

Зараз суспільство висуває надто багато вимог до особистості. Амбіції, прагнення, розчарування, конкуренція, певні цілі, нескінченна низка подразників на психологічну стійкість особистості. Внутрішні кризи, посилюються зовнішніми: війна, складна економічна ситуація у світі та в Україні загалом, загроза ядерної війни та багато інших викликів. Юнацький вік – це період кардинальних змін у житті людини. Нові умови життєдіяльності, нове положення в колективі, студент починає виконувати нові для себе ролі організатора, керівника, або навіть вихователя. В сучасних реаліях одним з основних збудників стресу виступає війна. [4] Сьогодні, на жаль, війна – це наша реальність, яка прийшла на нашу землю, зруйнувала життя, домівки, плани на майбутнє. Кожен українець в цей час переживає емоції невизначеності, страху за близьких та країну, що призводить до виникнення надважкого стресу. Загалом, з психологічної точки зору, реакція стресом на кризові умови, в деяких випадках, має рятівну функцію для організму, проте, важливим є вчасно вжити заходів для виходу з стресу та запобігти виникненню складних наслідків.

Однією з центральних проблем дослідження особистості в екстремальних умовах, є проблема формування та розвитку психологічної стійкості. Психологічна стійкість визначає психічне та соматичне здоров'я людини, охороняє її від дезінтеграції та особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії. Психологічна стійкість – це соціально – психологічна характеристика особистості, яка полягає в здібностях переносити екстраординальність та критичність ситуації, без будь якого збитку для себе, подолання її наслідків за допомогою певних способів, удосконалюючи особистість, підвищуючи рівень її адаптації і соціальну зрілість. Фактично ця характеристика означає наявність адаптивного потенціалу особистості, обумовлюючи її можливості в подоланні складних ситуацій.

Критичні ситуації – це неможливі ситуації. Тобто це ситуація, в якій суб'єкт стикається з нездатністю задовольнити внутрішні потреби (мотивації, бажання, цінності тощо) свого життя. Критична життєва ситуація – емоційно переживана життєва ситуація, яка в її сприйнятті є складною психологічною проблемою, що вимагає свого вирішення або подолання. Говорячи про критичні ситуації, слід пам'ятати, що мова не йде про звичні і циклічні життєві ситуації, для подолання яких ми використовуємо звичні методи. Ми говоримо про ситуації, які, щоб подолати їх, вимагають від людини пошуку нового способу подолання, використання незвичних психологічних ресурсів для вирішення ситуації [6].

Первинна здатність стійко переносити складнощі залежить від багатьох чинників – генів, виховання, соціальних можливостей тощо. Природні дані сильно розрізняються: комусь біологічно більше повезло з саморегуляцією, а у когось це слабке місце. Але це не означає, що стійкість не можна розвинути.[3] Стійкість можна визначити як здатність системи повертатися у початковий стан. Наприклад, нехай у силу будь-яких причин система відхилилася від свого стану. Якщо через деякий час вона повернулася до нього, то такий стан вважається стійким. Якщо ж система виявилася у новому стані, то стан вважається нестійким.

Навчальна діяльність студентів завжди була пов'язана з високим рівнем стресу, а в сьогоденні вплив стресогенних факторів лише збільшується. У сучасного студентства досить часто порушується емоційний, когнітивний, поведінковий і мотиваційний компонент діяльності, пов'язаний з підвищеним рівнем стресу і зниженням психологічної стійкості. Тому, щоб зрозуміти точніше, що впливає на зменшення останнього показника та зробити коректні висновки, важливо розглянути психологічні чинники стресу юнацтва, що навчається у ЗВО. Умовно стресори студентської молоді можна поділити на навчальні та особисті. Навчальні стресогенні чинники – це, ті що пов'язані з навчальною діяльністю або безпосередньо стосуються її. А особисті – пов'язані з приватним життям студента.

До навчальних стресогенних чинників можна віднести: вибір спеціальності, яка не цікава студенту; непорозуміння з одногрупниками; конфлікти з викладачами; низька успішність під час семестру; нерозуміння або недостатнє знання предмету; перевантаження або недовантаження; необхідність опрацювання величезних об'ємів навчальної інформації; незбалансований навчальний розклад та зміни в ньому; велика кількість пропусків з якого-небудь предмету; багато не зданих чи не захищених індз, лабораторних робіт чи інших завдань; високі темпи і швидкість здачі окремих іспитів і заліків; дефіцит часу; переживаннями через невизначеність результатів праці (екзаменаційної оцінки); конфлікт ролей; страх перед можливістю бути відрахованим з ВНЗ через низькі бали.

До особистих стресогенних чинники: незадовільні та некомфортні умови проживання чи праці (температура приміщення, слабке освітлення, шум тощо); недостатня кількість сну; простуда/сезонне захворювання; відповідальності перед батьками; небажаним втратити престиж в груп; невміння грамотно розподілити час; сварки або непорозуміння з батьками, рідними чи іншими близькими людьми; психологічна атмосфера на робочому місці; мала мотивація; нестабільна чи низька самооцінка; та інші приватні чинники.

Чинники перераховані вище викликають роздратування, втома, почуття тривоги, почуття провини та низку інших неприємних відчуттів. До стресогенних чинників, поява яких була спричинена війною відносяться також підвищена тривожність; порушення сну; страх або паніка під час повітряної тривоги та знаходження в бомбосховищі; страх за власну безпеку; перепади настрою; погіршення пам'яті; зниження рівнів уважності та концентрації; порушення здатності навчатися; зменшення бажання комінувати з людьми.

Нами проведено емпіричне дослідження за участю 199 осіб, що навчаються у різних ЗВО, на різних спеціальностях. Результати дослідження представлені на діаграмах:

Діаграма 2.1

Діаграма 2.2

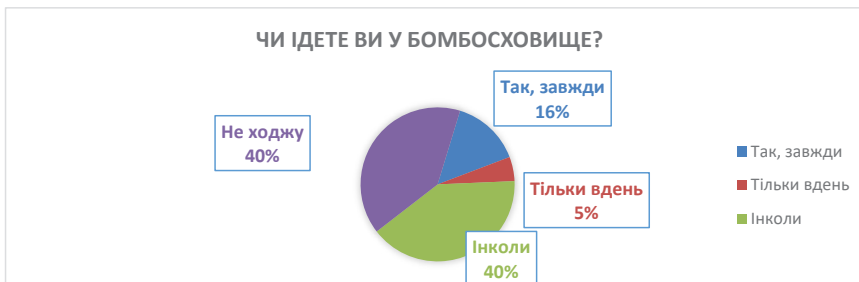
Діаграма 2.3.

Діаграма 2.4.

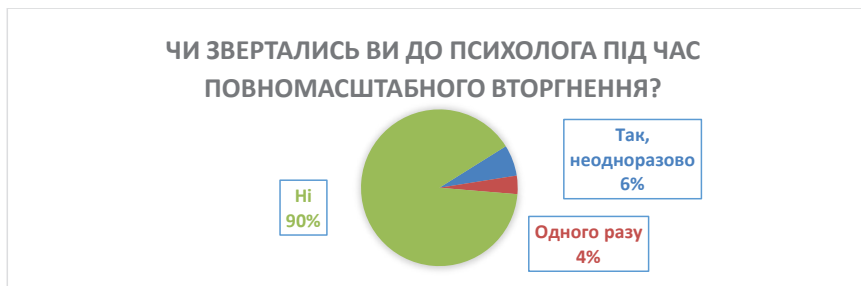
Діаграма 2.5.

Діаграма 2.6.

Діаграма 2.7.

Діаграма 2.8.

Багато стресогенних факторів впливає на психологічну стійкість студентської молоді, що довело емпіричне дослідження. Але також важливо те, що психологічна стійкість особистості формується на основі багаторазового повторення зіткнення особистості зі стресогенними факторами. Це зіткнення проявляється в складному процесі, що включає: оцінку стресової ситуації, регуляцію діяльності в стресогенних умовах, додання стресу, вплив на особистість травматичних подій та пропрацювання травматичного досвіду.[10]

За даними МОЗ, психологічні наслідки війни, зокрема і посттравматичний стресовий розлад, позначатимуться на нашому психічному стані ще принаймні 7-10 років після закінчення війни. У час воєнного стану важливу роль відіграють мотивація і ефективні способи боротьби зі стресом. Освітня політика ЗВО орієнтована на створення психологічно комфортного освітнього середовища за рахунок підвищення компетентності всіх суб'єктів освітнього процесу, мінімізацію стресових впливів освітнього простору за рахунок вивчення стресових факторів, створення умов безконфліктної міжособистісного взаємодії, розвитку суб'єктних механізмів психологічної стійкості студентів в процесі вивчення навчальних дисциплін за допомогою озброєння їх основними стратегіями управління стресом.[8]

Щоб підвищити або зберегти психологічну стійкість, потрібно знайти певні ресурси, які допоможуть справлятися в різних складних ситуаціях. Під ресурсами розуміємо внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях. Оскільки людина – соціальна істота, одним із найважливіших ресурсів збереження психологічної стійкості особистості в стресових ситуаціях є соціальна підтримка. Хороше соціальне оточення допомагає людині краще переносити ті чи інші складні ситуації. А це допомагає підвищити психологічну стійкість також і під час воєнного стану.

Наступним ресурсом психологічної стійкості є психологічна компетентність особистості. Сюди належить рівень психологічної освіченості і культури. Ще одними важливими ресурсами є фізичні. Вони включають стан здоров'я а також ставлення до нього як до цінності. Також сильний вплив на розвиток психологічної стійкості мають матеріальні ресурси. Наприклад людина з високим рівнем матеріального доходу а також матеріальних умов буде відчувати себе краще, оскільки буде впевнена в тому, що може забезпечити себе на даний момент. Останній вид ресурсів – інформаційні. До них належить вміння використання різних методів для того, щоб досягти поставлених цілей.

Отже, формування психологічної стійкості є насправді важливим чинником в житті студентів сьогодні. Ось чому ми розглядаємо аспекти формування психологічної стійкості, а також ресурси, які для цього можуть знадобитися. Основними аспектами формування психологічної стійкості студентів до негативних чинників зовнішнього середовища в умовах воєнного стану є: усі види ресурсів (особистісні, фізичні, інформаційні та інші),

психологічна компетентність особистості, соціальна підтримка а також методи психічного тренування і методи імітаційного моделювання.

Програма формування психологічної стійкості студентів в умовах війни

Емоційна стійкість – одна з динамічних властивостей емоційності. Це одна з темпераментальних властивостей особистості, що характеризує швидкість переходу від одного емоційного стану до іншого. Проблема вивчення індивідуальних, типологічних, групових відмінностей в емоційному реагуванні особистості на різні події життя залишається важливою та актуальною. [11]

Перелік найдієвіших вправ, які можуть допомогти зняти нервове напруження: «Дихання за квадратом»; Вправа «Ритмічне дихання»; «Я в безпеці»; «Заземлення»; «Зняття напруги через рух»; «Аромати»; «Взаємна підтримка».

Щоб з'ясувати наскільки ефективними є вищезазначені вправи, нами запропоновано студентам спеціальності «Менеджмент» економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка взяти участь у дослідженні. Респонденти повинні були обрати одну або декілька вправ, які найбільше їм до вподоби і регулярно їх виконувати впродовж двох тижнів. Для проведення цього дослідження ми створили опитування в Google формах з акцентом на емоції/симптоми, які студенти найчастіше помічали в себе за період повномасштабного вторгнення. Вони проходили один і той самий тест двічі:

- перший етап – щоб зафіксувати поточний стан респондентів;
- другий етап – щоб відслідкувати зміни, які відбуваються з ними після застосування запропонованих вправ на зниження стресу.

В опитуванні взяло участь 27 студентів, серед яких 20 – дівчата, 7 – юнаків, віком від 18 до 21 року. Нижче подано діаграму, де показані результати дослідження.

Діаграма 5.1 – Симптоми, які найчастіше помічали у себе за останні 6 місяців

З діаграми 5.1. видно, що найчастіше у студентів спостерігається підвищений рівень тривожності (67%), порушення сну (63%) та зміни настрою (63%).

Після двотижневого виконання рекомендованих вправ, ми бачимо що показники знизились на 4-8%, тобто 1-2 людей після регулярного використання вправ стали більш витривалими до стресу. Отож, рекомендації щодо зниження стресу демонструють позитивні результати.

Методи формування психологічної стійкості

Запропоновані методи формування психологічної стійкості: (Рис. 5.2) : Аутогенна вправа. Медитація. Прогресивна релаксація. Біологічний зворотний зв'язок. Музика. Фізичні вправи. Молитва. Відвідування психолога.

Рис. 5.2 – Методи формування психологічної стійкості

Практичні рекомендації щодо формування психологічної стійкості студентів ЗВО під час воєнного стану. В умовах війни та дистанційного навчання у студентів виникають проблеми з психічним здоров'ям: підвищена тривожність, депресія, стрес, страх. Для того, щоб упоратися зі стресовими ситуаціями в час війни, потрібно адаптуватися до нової реальності, дотримуватися психологічних умов формування психологічної стійкості: емоційний інтелект; добробут тут і зараз; взаємна підтримка; інформаційна чистота; ведення щоденника; читання; віра; спілкування; сон; відпочинок.

Емоційний інтелект. Потрібно навчитися контролювати свої емоції та переживання, відкрито висловлювати їх.

Добробут тут і зараз. Потрібно зважати на свою безпеку, але не ізолювати себе від оточення: спілкуйтеся в Інтернеті з друзями, у студентських чатах, долучайтеся до онлайн та офлайн подій, різних заходів.

Взаємна підтримка. Допомагайте один одному: У навчанні вирішуйте деякі особисті та сімейні проблеми. Приділяйте більше уваги тим, чия поведінка або емоційний стан викликає занепокоєння. Підтримка вчителів. Адже вони відчувають те саме, вони змушені адаптуватися до дистанційної освіти, освоювати нові навички та експериментувати з новітніми технологіями. Обговорюйте питання, пов'язані з навчанням, оцінюванням, наданням рекомендацій, висловленням розуміння, не забуваючи про вирази, думки та коментарі. Усе це мотивуватиме вчителів, спонукатиме до вдосконалення та виводитиме їх із ізоляції за допомогою тихих моніторів.

Інформаційна чистота – перша з рекомендацій, це дотримання інформаційної чистоти. Увесь час нас оточують як добрі, так і погані новини. Потрібно вміти відгороджувати себе від негативних новин, які негативно впливають на емоційний стан студента. В кожній людині є смартфон і вона підписана на безліч новинних ресурсів та каналів. Для того щоб не торкатись телефона хоча б годину і віддати себе навчанню, очистіть свій інформаційний простір. Зменшіть кількість надходження новин до мінімуму і віддайте себе науці. Також потрібно якісно фільтрувати інформацію, яку ви сприймаєте, тощо.

Ведення щоденника. Наступною рекомендацією є ведення щоденника, куди можна записувати свої думки і переживання. Не завжди виходить поспілкуватись з людиною, якій можна відкритись і довіритись, а записник буде з вами завжди. В сучасних умовах, найважливіше що може бути – це розмова, якої не вистачатиме через певні проблеми або ж зайнятість, а залишатись одним з своїми переживаннями на одинці, несе за собою погані наслідки, такі як погане самопочуття, депресія, апатія. Тому варто відкриватись хоч комусь, навіть якщо це буде клаптик листка. Це допомагає позбутися деструктиву і залишити лише конструктивні думки, які обов'язково сприятимуть під час навчального процесу.

Читання. Ще одна рекомендація, це збільшити час відведений на читання. Ми маємо неймовірно велику бібліотеку, саме через доступу до інтернету, в якій зібрана найрізноманітніша література, присвячена не тільки спеціалізації студента, а й всьому, що відбувається і відбувалось у світі. Окрім розумової стимуляції, зниження стресу, розвитку критичного мислення, читання також сприяє розвитку концентрації. Під час написання курсової роботи, або ж простого вивчення певного матеріалу, наш мозок весь час хоче відволіктись від поставленого завдання. І саме навички, вироблені під час читання, можуть стати у нагоді всім, незалежно від віку. Навіть військові радять багато читати, адже це допомагає їм відволікатися від фронту і воєнних дій, і поринути в іншу реальність.

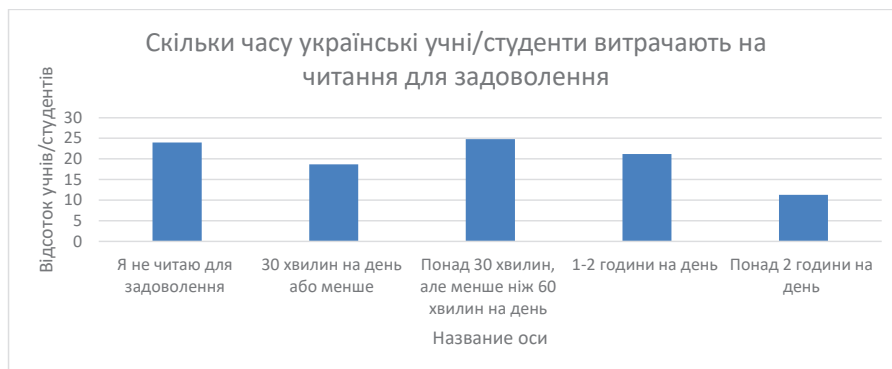

Рис. 6.1. Час який, учні / студенти виділяють на читання в Україні.

Віра. Найкраще психологічну стійкість формує віра. Віра допомагає не лише загоїти душевні рани, а й може допомогти в навчанні. Коли людина має до кого звернутись і вона вірить, що вона захищена, їй легше буде переживати навіть такий важкий період як зараз. Тому віру можна віднести також до рекомендацій у формуванні психологічної стійкості студентів ЗВО.

Спілкування. Одна з найважливіших рекомендацій – це спілкування. Людина істота соціальна і потребує весь час знаходитися в соціумі. Саме через спілкування ми

дізнаємось нову інформацію, або ж пробуємо зазирнути у свідомість людини. Очевидно, що недостатня кількість спілкування погано впливає не лише на емоційний стан людини, але й на психічне здоров'я. Діалог з іншою особою щодо хвилюючих проблем пришвидшує їх вирішення.

Сон. Сон важливий для відпочинку організму, і при малій кількості сну з'являються небажані психічні навантаження. Коли людина спить, вона відпочиває не лише від фізичного навантаження, вона відпочиває думками, те що ви вважали неможливим в один день, у інший день знаходить свій розв'язок. А при меншій кількості проблем, зменшується стрес, що в свою чергу добре впливає на наукове життя студента. Потрібно вирішувати свої справи за 2 години до сну, після чого можна відвести час на себе. Гарний і здоровий сон несе за собою продуктивність, спокій і правильно прийняті рішення, що спрощує життя і сприяє успіху.

Новонароджені	0-3 місяців	14-17 годин
Немовлята	4-12 місяців	12-16 годин
Діти дошкільного віку	3-5 роки	11-14 годин
Діти шкільного віку	6-12 років	10-13 годин
Підлітки	13-18 років	9-12 годин
	18-60 років	8-10 годин
Дорослі	61-64 років	7 або більше годин
	65+ років	7-8 годин

Рис. 6.2. Скільки годин сну потрібно людям різного віку

Відпочинок. Важливою рекомендацією є відпочинок. Кожен повинен відпочивати і кожен має на це право, адже робота і навчання без відпочинку неможливі. Кожен проводить свій вільний час як він хоче. Добрий і спокійний відпочинок веде за собою безліч позитивних наслідків, які відомі кожному.

Висновок. В дослідженні розкрито психологічну суть стресостійкості та психологічної стійкості. На основі опитування проаналізовано психічний стан студентів ЗВО під час війни. Розглянуто методи підвищення рівня психологічної стійкості студентів під час навчання в період війни. Представлено практичні рекомендації щодо формування стресостійкості та психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни.

Перспективою подальших досліджень є формування стресостійкості та психологічної стійкості інших вікових категорій, зокрема викладачів ЗВО, в умовах війни. Адже, проблема стійкості до стресу має велике значення. Саме стійкість до стресу захищає людину від дезорієнтації та різноманітних розладів, закладає основу внутрішньої гармонії, повноцінного психічного здоров'я та високої працездатності. Знання методів та способів боротьби зі стресом є надзвичайно важливим як для студентів, так і для викладачів.

Список використаної літератури

1. Василюк Ф.Е. Типологія переживання різних критичних ситуацій // Психол. журн. 1995. № 5. Т. 16. С. 104–114.
2. Жигайло Н., Харко Н. Онлайн-освіта: вимушена самоізоляція чи система отримання знань студентами закладів вищої освіти. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 8. С. 36–49.
3. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця : Монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
4. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості. – К. 2009. – 511 с.

5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : наук. монографія. – К. : КММ, 2006. 255 с.
6. Максименко С. Д. Психологія особистості : Підручник. – К. : КММ, 2007. 296 с.
7. Нагірнер І. І. Умови формування психологічної стійкості в навчальному процесі ВНЗ / І. І. Нагірнер Сучасні проблеми науки і освіти. – 2015.
8. Психологія стресостійкості студентської молоді / За заг. ред. В. Шмаргуна. К.: Видавничий центр НУБіП України, 2018. 198 с.
9. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна ; заг. ред. М. С. Корольчука. – К. : Фірма «Інкос», 2002. – 272 с.
10. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: монографія / М. В. Савчин. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 508 с.
11. Сергієнко Н. П. Особливості психологічної стійкості особистості під час подолання критичних ситуацій. [Електронний ресурс]. – URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4065/1/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9D.%D0%9F.pdf>
12. Сивогракова З.А. Психологічні особливості подолання студентами складних життєвих ситуацій: дис. ... канд. психол. наук / З.А. Сивогракова. – К., – 2010. – 289 с.
13. Тептюк Ю.О. Психологічні умови виникнення та розвитку психологічної стійкості у професійній діяльності працівників соціальної сфери / Ю.О. Тептюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки, – 2017. – № 2(37). – С. 47-51.

FORMATION OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE OF STUDENTS DURING THE WAR

Nataliya Zhyhaylo

*<https://orcid.org/0000-0001-5686-2652>
Ivan Franko National Universiti of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: nataliya.zhyhaylo@lnu.edu.ua*

Tetiana Sholubka

*Ivan Franko National Universiti of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: tetiana.sholubka@lnu.edu.ua*

The article is devoted to the formation of psychological stability of students of higher education institutions during the war. The level of psychological stability of students depending on their location was analyzed. The study was conducted using a survey of students of several universities in Ukraine. The developed questionnaire made it possible to outline that most students experience anxiety and fear. The influence of the psycho-emotional state during the war on the educational performance of students was determined. Ways to reduce the feeling of anxiety, tension, and fear are highlighted, and directions for adjusting the psychological climate in the context of resilience in response to stressful situations are outlined.

The object of this study is the psychological stability of students during their studies at the university under martial law. The subject of the study is the peculiarities of the formation of psychological stability in students and the means of its formation. The purpose of the study is to determine the psychological conditions for the formation of students' psychological stability. Factors of stressogenicity and psychological stability of students in war conditions were studied. Stress in students is presented in various forms and manifestations: decreased mental activity and work capacity, constant fatigue, apathy, poor concentration

of attention. Young people are very prone to stressful situations: they often feel anxious, they do not always find a way out of difficult situations.

In order to preserve the mental health of students, ways of increasing the level of psychological stability are proposed. The research revealed the psychological essence of stress resistance and psychological resilience. Based on the study, the mental state of students during the war was characterized. A comprehensive program for increasing the level of psychological stability of students during their studies during the war is proposed. Practical recommendations on the formation of psychological stability of students of higher education institutions during the war are given.

Key words: stress, stress resistance, psychological stability, student youth, youth, war, distance learning, psychological training.

УДК 159.9. 316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.2>

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ В УМОВАХ МИРНОГО І ВОЄННОГО ЧАСУ

Ольга Коковіхіна

*Херсонський державний університет,
вул. Університетська, 27, м. Херсон, Україна, 73009
e-mail: kokovikhina.os@gmail.com*

У статті розглянуто основні психологічні теорії мови ворожнечі, визначено основні відмінності функціонування мови ворожнечі під час війни та у мирний час. З'ясовано, що це мультидисциплінарне наукове поняття, яке здебільшого вивчають правники, філософи, суспільствознавці. Термін «мова ворожнечі» застосовують переважно щодо вразливих етнічних, релігійних, сексуальних, меншин, які можуть постраждати від агресивних дій більшості. Соціальна категоризація як вроджена схильність людини ділити ділитися на певні групи – це ядро мови ворожнечі. З іншого боку, соціальна категоризація позитивно впливає на ідентифікацію і підвищує почуття безпеки. Дискусію про доцільність регулювання мови ворожнечі на урядовому рівні в Європі та Америці ще не завершено, оскільки це ставить під сумнів принцип свободи слова. У цій статті мова ворожнечі є об'єктом психологічного аналізу, що дозволяє відкинути правозахисну парадигму, і поглянути на мову ворожнечі як на невід'ємну частину філогенезу. Визначено, що мова ворожнечі має низку функцій: посилення внутрішньогрупової згуртованості, формування образу уявного ворога, збереження цілісності внутрішньої групи, каналізування психічного напруження тощо. Під час війни мова ворожнечі є легальним засобом боротьби, оскільки мобілізує населення та створює простір для дегуманізації. Групова дифамація, як і гомогенність аутгрупи, ускладнює міжособистісну комунікацію. В умовах конвенційного збройного конфлікту мові ворожнечі властива інтенсифікація по обидва боки лінії фронту внаслідок поляризації суспільства. Висунуто гіпотезу про те, що мова ворожнечі може бути корисною для ненасильницького каналізування психічного напруження, яке обов'язково виникатиме під час взаємодії внутрішніх і зовнішніх груп. Регулювання мови ворожнечі у публічному дискурсі має бути виваженим, оскільки надмірна зосередженість на захисті прав меншин зумовлює упередження. Наукова цінність цієї статті полягає у систематизації основних наукових підходів до мови ворожнечі, яка є складним соціально-психологічним явищем, а не просто формою агресії.

Ключові слова: мова ворожнечі, війна, соціальна категоризація, ненависть, ідентичність

Постановка проблеми. Російсько-українська війна перетворила мову ворожнечі в Україні на загальносуспільне явище, акумулюючи агресію, злість, смуток, ненависть, презирство, фрустрацію мільйонів українців, життя яких докорінно змінилося після початку повномасштабного вторгнення. В європейському науковому дискурсі домінує ідея, що мова ворожнечі – це шкідливий пережиток колоніалізму, який підриває впевненість середньостатистичного громадянина у тому, що він не зіткнеться з насильством, агресією, дискримінацією чи соціальним дистанціюванням у майбутньому [1, с. 939]. У червні 2019 року генеральний секретар ООН Антоніо Гуттеріш заявив, що мова ворожнечі після Другої світової війни неодноразово передувала актам масового насильства та злочинам проти людяності, наводячи приклади геноцидів у Руанді, Боснії, Камбоджі. Отже, мова ворожнечі подекуди є тривожним симптомом, який не вкладається у матрицю егалітарної філософії. Євроінтеграційні процеси в Україні пришвидшилися після початку війни, але це складно поєднати з пацифізмом і космополітизмом, поширеним у державах

Європейського Союзу. Підбурювання до насильства чи ненависті проти певної групи за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, етнічного походження є неприпустимим, але чи має і може поширюватися ця філософія на воєнний стан, коли йдеться про повномасштабне конвенційне протистояння? Це питання актуальне, оскільки війна не стосується виключно армії, громадянського суспільства, політичних лідерів, а охоплює всі сфери життя людини, яка щоденно наражається на небезпеку і починає існувати в іншій правовій матриці. Йдеться насамперед про ураження в правах, цензуру, трудову повинність, експропріацію, комендантську годину тощо. Концептуалізація поняття «мова ворожнечі» відбулася тільки по закінченню Другої світової війни, але насправді це явище існувало впродовж усього філогенезу, тому має досліджуватися не лише в річищі гуманістичної філософії або правознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мову ворожнечі як соціальне явище активно вивчали такі вчені як Себастьян Вакс, Вольф Ганссен, Сафія Хан-Рюф, Ерік Барендт, Кеті Макбрайд, Андреа Шеффлер. Українську специфіку мови ворожнечі досліджували Ірина Богданова, Анна Глушко, В'ячеслав Гнатюк, Галина Колесник, Олена Лептуга, Тамара Ісакова.

Мета. Проаналізувати основні теорії мови ворожнечі, визначити особливості функціонування мови ворожнечі під час війни та у мирний час.

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи питання еволюції мови ворожнечі, Назіла Ганеа зазначає, що в основі цього явища лежить принцип альтерності, що стосується релігійною, етнічної, політичної, расової, ціннісної окремішності певних членів соціальної групи [1, с. 941]. Термін «мова ворожнечі» в Європі найчастіше використовують у правовому та політичному дискурсах, щоб позначити такий тип вербальної поведінки або інших символічних комунікативних дій (наприклад, зображення свастики на єврейському кладовищі в Німеччині), що цілеспрямовано транслює сильну антипатію до якоїсь групи, особи, а також ґрунтується на підриві ідентичності, переслідуванні, використанні образливих епітетів [2, с. 244; 3, с. 701]. Аргументуючи необхідність обмеження мови ворожнечі на рівні політичних програм, Джеремі Волдрон і Стівен Хейман пропонують *теорію соціальної ієрархії*, в якій мова ворожнечі може призвести до катастрофічних наслідків (наприклад, примусове лікування в психіатричній лікарні гомосексуалів, примусова кастрація людей із психічними хворобами, політичне ув'язнення опонентів, ураження в громадянських правах, погром, депортація, геноцид тощо) тільки тоді, коли еліта санкціонує це, передаючи руйнівний імпульс нижче. Більше того, групова дифамація як форма наклепницького узагальнення (наприклад, «усі гомосексуали хворі на СНІД», «усі євреї підтримують комуністів», «усі німці – жорстокі нацисти», «усі мусульмани – релігійні екстремісти» і таке інше) підриває підпори крихкого суспільного договору, тому що уряд більше не може гарантувати безпеку всім громадянам [4, с. 1597]. У колах європейських правників існує поняття «консеквенціалізм свободи слова», що поміж іншого має зважувати сукупну суспільну користь і шкоду від мови ворожнечі у конкретних історичних умовах [5, с. 721]. Це означає, що під час війни мова ворожнечі потенційно може збільшити шанси держави на перемогу, посприяти внутрішній мобілізації суспільства, а також послабити зсередини агентурну і неагентурну п'яту колону ворога. Досліджуючи методи медіа-конструювання реальності, іспанський учений Нуно Родрігес зазначає, що з часів Першої світової війни мова ворожнечі є невід'ємною частиною пропаганди, оскільки тоді вона вперше була інтегрована в новини, буклети, книги, кінематограф. Миські легенди про жорстокість ворогів неабияк сприяли радикалізації населення, тому ЗМІ по обидва боки фронту регулярно друкували моторошні історії про мануфактури, на яких варять мило з трутів, розп'ятих солдатів, звалтування монахинь і дітей [2, с. 249]. Після Другої світової

війни європейські закони, спрямовані проти підбурювання, зазвичай зосереджено на тому, в який спосіб висловлено вербальне повідомлення. Це пов'язано з реалізацією принципу свободи слова, який передбачає, що мова ворожнечі у формі обгрунтованого аргументу (наприклад, зростання кількості мігрантів збільшує навантаження на бюджет, афроамериканці частіше за білошкірих скоюють правопорушення, ідеологія нових правих суспільно небезпечна тощо) може бути легальною частиною політичної або академічної дискусії. З іншого боку, зосередженість на формі мовленнєвого повідомлення інколи призводить до помилок категоризації, а легалізація розпалювання ворожнечі шляхом аргументування потенційно завдає стільки ж, якщо не більше шкоди, на думку Сари Соріал [6, с. 322]. Досліджуючи мову ворожнечі в публічному дискурсі, французький учений Максим Лепутр пропонує аналізувати вербальні повідомлення, що лунають під час офіційних дискусій, а також опубліковані в газетах, розміщені в Інтернеті чи розклеєні у місцях загального користування меседжі, оскільки все це зрештою стає частиною видимого навколишнього простору [7, с. 853].

На заході Європи новий спалах мови ворожнечі стався на тлі різкого напливу мігрантів-мусульман і неоднозначних наслідків політики мультикультуралізму, що у довгостроковій перспективі призвело до посилення правого політичного флангу у Польщі, Німеччині, Франції, Італії, Швеції тощо. Але це не підтверджує тезу про те, що посилення мови ворожнечі в суспільстві неминуче призводить до якихось фатальних наслідків. Досліджуючи цю тему, Сюзан Бенеш пропонує класифікаційну модель, яка може визначити рівень потенційної небезпеки ксенофобських меседжів у публічному просторі: тип особистості і популярність мовця, емоційний стан аудиторії, зміст мовленнєвого акту як заклик до дій, історичний і соціальний контекст, лінгвістичні засоби, якими послуговується оратор [8, с. 12].

Якщо розмірковувати про мову ворожнечі у мирний час, доцільно розглянути дотичну концепцію «мова остраху» [9, с. 785]. Це наукове поняття застосовують на позначення специфічних вербальних повідомлень, що формують облогу ментальності співгромадян. Йдеться про необхідність невідкладного захисту безпеки чи цілісності внутрішньої групи, яка нібито оточена ворожими недоброзичливцями різного штибу. Це можуть бути євреї, комуністи, нацисти, цигани, ЛГБТ, мусульмани-мігранти, расисти, капіталісти-експлуататори, сексуальні збоченці тощо. Ескалацію як вибух насильства найчастіше відкладено у часі, тому інколи це вже неможливо зупинити, як це було з Голокостом, наприклад. Але наявність типових ознак підкреслює, що німецько-єврейський кейс не є унікальним. Перший маркер – це психологічні зміни, що характерні для політичних лідерів і пересічних громадян, які беруть участь у конфлікті. Ці зміни спершу стосуються емоцій (злість, відраза, ненависть, гнів), а потім і більш структурних поведінкових змін (вербалізація ворожого ставлення, бойкот, погром), які призводять до того, що представник зовнішньої групи із особистості перетворюється на частину певної раси, народу, релігійної групи тощо. У найгіршому випадку цей суб'єкт більше не ототожнюють із людиною взагалі. Другий маркер – трансформація всередині групи, яка під впливом конфлікту демонструє вищу внутрішню згуртованість і має запит на радикальніше лідерство. Третій маркер – глобальна поляризація, що прискорює остаточний вибір на користь якоїсь зі сторін [9, с. 781–782]. Це суттєво ускладнює центристське позиціонування, яке більшою мірою характерне для мирного, а не воєнного часу. Наголосимо, що конвенційна війна як форма масового невивіркованого насильства найчастіше зміцнює ідентичність внутрішньої групи, а також збільшує дистанцію між народами, які воюють одне з одним. Під час збройного конфлікту насильство має набагато вищий рівень легітимності, тому може відкрито застосовуватися проти відступників і ворогів держави. Це є потенційно небезпечним, але

невідворотним соціальним явищем, яке каналізує напруження в суспільстві, збільшуючи шанси на перемогу. Аналізуючи наслідки повномасштабного вторгнення в Україну, філософ Едуард Юрченко стверджує, що випробування війною – це форма ініціації, оскільки виживає тільки той, хто проходить випробування. Більше того, війна як частина людської історії неодноразово сприяла форсованому технологічному, соціальному, цивілізаційному оновленню [10, с. 71].

Висвітлюючи соціальні функції мови ворожнечі, Ніна Горенц акцентує увагу на посиленні внутрішньогрупової згуртованості, збереженні упередженого ставлення до якоїсь із меншин, цементуванні існуючої вертикалі, легітимізації насильства проти іншої групи, намірі слідувати сформованим у часі соціальним нормам і ролям [11, с. 5]. Інтернаціональний колектив учених на чолі з Патріком Форшером, доводячи на емпіричному рівні, що одні люди в популяції більше схильні до упередження, ніж інші, вважає мову ворожнечі природним соціальним явищем. Унікальність цієї теорії полягає у виокремленні окремої дискримінаційної мотивації, під якою розуміють внутрішню потребу людини висловлювати упередження щодо меншин [12, с. 792]. Зауважимо, що несприятливі зовнішні обставини (наприклад, тоталітарний політичний режим, ксенофобська ідеологія, пропаганда ненависті, війна, економічна криза тощо) можуть збільшити кількість тих, хто має дискримінаційну мотивацію, і спровокувати спалах мови ворожнечі з непередбачуваними наслідками. Це означає, що упередження не обов'язково призведе до тяжких репресій (ураження в правах, погром, етнічна чистка, геноцид, стерилізація тощо), але може бути першим кроком у цьому напрямку. З іншого боку, *теорія дискримінаційної мотивації* свідчить про те, що мову ворожнечі неможливо викоринити як явище.

Нормативність мови ворожнечі можна також досягнути у річищі *теорії соціальної категоризації*, що описує вроджену схильність людини класифікувати інших за ознаками біологічної статі, раси, етнічного походження, а також ділити світ на групи «свій» / «чужий», «ми» / «вони». Один лише факт категоризації не призводить до ворожнечі, оскільки групи (наприклад, різні народи) роками можуть орієнтуватися на взаємовигідну співпрацю. Але під час війни або подій такого штибу ксенофобія зростає автоматично, не потребуючи зовнішнього втручання. Досліджуючи це явище, Філіс Герстенфельд наводить приклад США після атаки ісламістів у 2001 році. Одразу після теракту американські прапори замайоріли по всій країні, а вже за кілька годин у пресі почали з'являтися перші повідомлення про злочини на підґрунті ненависті. Звернемо увагу, що під впливом сильного душевного потрясіння навіть непримиримі політичні опоненти в Конгресі об'єднувалися для співу та молитви [13, с. 62]. Ще можна навести приклад України, де після повномасштабного вторгнення рейтинг Володимира Зеленського зріс до 91%. Очевидно, що спільний біль якнайкраще спонукає внутрішню групу відкласти внутрішньовидову боротьбу, скеровуючи всю лють на уявних (ті, що існують в уяві) ворогів.

Фактор зовнішнього вигляду, який можна спрощено назвати расою є базовим під час соціальної категоризації. Люди азіатського або африканського походження завжди будуть вирізнятися з-поміж інших у Європі, тому що мають інший колір шкіри, розріз очей, одяг і таке інше. Після терактів 11 вересня нападів зазнавали не тільки мусульмани, а й індуси, які носили тюрбани. Це явище називають гомогенність аутгрупи, позначаючи схильність сприймати різних членів рівновіддалених від людини груп як одне ціле [13, с. 63].

Ще одна теорія походження мови ворожнечі – це *теорія конфлікту*, в якій міжгрупову ворожнечу пояснюють боротьбою за обмежені ресурси. Під час гострих економічних, політичних і соціальних криз люди можуть легше накинутися на зручну групу чужинців, яка ідеально підходить на роль біблійного козла відпущення. Якщо спиратися на *теорію соціального навчання*, то мова ворожнечі є наслідком ксенофобського виховання

і негативного впливу соціального середовища [13, с. 64]. Зрозуміло, що ймовірність формування антисемітських переконань у нацистській Німеччині була набагато вищою, ніж у ФРН, де десятиліттями культивують мультикультуралізм і говорять про історичну відповідальність.

З погляду *теорії соціальної ідентичності*, мова ворожнечі є наслідком протиставлення двох і більше соціальних груп [14, с. 56]. Досліджуючи афективну динаміку мови ворожнечі у літературі, Роберт Уолтер-Джохум звертає увагу на те, що соціальна категоризація за схемою друг-ворог може не тільки мобілізувати народ, а й закликати воювати на знищення. Це фактично підміняє особистість всеохоплюючим почуттям ненависті. Заклик бити до смерті, не питаючи про причини, не має нічого спільного з людяністю, а проте світогляд ненависті «знає лише чорне та біле, Бога і диявола» [14, с. 176].

Дискусію про доцільність регулювання мови ворожнечі на державному рівні ще не завершено. Американська вчена Надін Строссен зазначає, що держава не може придушувати якісь висловлювання, з якими вона не погоджується, оскільки це підриває моральну легітимність влади. Урядове втручання може зрештою призвести до зловживань і обмежити свободу слова, перетворивши це на інструмент брудної політичної боротьби. Обстоюючи пріоритетність балансу, Надін Строссен висуває тезу, що якщо конституція США гарантує право на заклик до миру та братерства, то має так само дозволити пропагувати ненависть, расизм і геноцид [15, с. 5]. Ми вважаємо, що це занадто радикальний підхід, але йдеться насамперед про збереження принципу свободи слова. Ми погоджуємося з тим, що дихотомічна класифікація публічних висловлювань є потенційно небезпечною, оскільки посилює протистояння всередині суспільства. Це пов'язано з тим, що концепція мови ворожнечі орієнтована на захист прав меншин, а не більшості. Таврування одних висловлювань як ворожих у публічному дискурсі негативно впливає на політичну конкуренцію, для якої характерні гострі суперечки. Це означає, що у представників влади є можливість отримати перевагу поза правилами гри, звинувативши опонентів у розпалюванні ворожнечі.

Розвиток соціальних мереж і цифрових платформ має низку переваг і недоліків. З одного боку, це можливість зміцнити стосунки між політиками та виборцями, а також крок у напрямку більш інклюзивної публічної дискусії. З іншого боку, фактор анонімності збільшує ризик висловлення ненависті [16, с. 2]. Протистояння громадян однієї країни в Інтернеті (наприклад, рух «Black Lives Matter» проти руху «All Lives Matter») може сприяти поляризації суспільства, а також збільшити ризик погромів, пограбувань, убивств на підґрунті ненависті з обох боків. Досліджуючи рух «Black Lives Matter», Ігор Скрипченко акцентує увагу на тому, що протест спровокував нову хвилю расового насильства, оскільки організатори та активісти підкреслювали білий колір шкіри поліцейських [17, с. 102]. Расові питання в Європі є не настільки болючими, як у Америці, але це вкотре підкреслює значущість соціальної категоризації. Психіатр Франц Фанон вважає, що темношкірі люди є козлами відпущення білошкірих, оскільки на цьому збудовано міф про прогрес, цивілізацію, лібералізм, освіту та просвітництво [18, с. 4]. Але ця дихотомія породжує протистояння, тому що йдеться про групи гнобителів (білошкірі американці) і пригноблених (темношкірі американці).

Описуючи психологію мас, Зигмунд Фрейд висловлює думку про те, що ідея як безтілесний провідник може ґрунтуватися не тільки на позитивних, а і на негативних почуттях. Це означає, що ненависть проти якоїсь особи / групи / інституції не тільки об'єднує, а й формує емоційне прив'язання [19, с. 53]. Навіть близькі племена недолюблюють одне одного, з погляду психоаналітика, тому що конкурують між собою. Це робить утопічною ідею про абсолютну рівність людей у Європі та райське життя у світі рожевих поні,

тому що взаємодія передбачає не тільки обійми, а й обопільні пошкодження, на наш погляд. Ворожість між різними расовими групами, за Зигмундом Фрейдом є вродженою, але більшою мірою стосується самоствердження і внутрішнього несприйняття відмінностей [19, с. 53–54]. Мову ворожнечі також можна розтлумачити як *тип афективних амбівалентних взаємин*. Це чудово описав філософ Артур Шопенгауер на прикладі історії про дикобразів [19, с. 52]. Замерзаючи, ці тварини туляться одне до одного, щоб отримати тепло, але незабаром починають відчувати біль від чужих голок і відсуваються подалі. Наголосимо, що йдеться про особистий простір, дистанцію, яка має обов'язково існувати в здорових стосунках. Хоча ця теорія більшою мірою стосується міжособистісних взаємин.

Під час дослідження мови ворожнечі можна також спертися на теорію Фрідріха Ніцше про те, що християнський бог – це проєкція людини. Лихий бог потрібний, оскільки життя – це не тільки терпимість і зичливість, а ще гнів, помста, заздрість, глум, насильство [20, с. 344]. Описуючи трансформацію бога в Євангелії, філософ акцентує на тому, що доброта є проявом вимушеного безсилля бога. Інстинктивне відкидання ворожнечі і будь-яких меж для любові, за Фрідріхом Ніцше, свідчить про те, що «дотик надміру болючий» [20, с. 362].

Досліджуючи мову ворожнечі як форму націоналізму, македонські вчені Марко Панковські та Міша Поповик звертають увагу, що це явище потрібно аналізувати комплексно [21, с. 3]. З одного боку, мова ворожнечі націлена на внутрішню групу. Йдеться про вербування, соціалізацію нових членів і зміцнення внутрішньогрупової пам'яті з метою посилення групової солідарності. З іншого боку, мова ворожнечі дегуманізує зовнішню групу, яка нібито загрожує існуванню внутрішньої групи. Наголосимо, що оцінити масштаб цієї загрози об'єктивно просто неможливо, тому що це продукт уяви внутрішньої групи. Але можна припустити, що під час війни та іншого протистояння такого штибу загроза зовнішньої групи завжди перебільшена, тому що в знаки дається втрата довіри, негативний афективний стан, зниження почуття безпеки, поляризація тощо. Етнічний македонський наратив щодо албанців, наприклад, спирається на монолітне уявлення про них як про групу. Це більше не індивіди з унікальним світоглядом, освітою, професією, а члени нелояльної зовнішньої групи, які прагнуть знищити Південну Македонію. [21, с. 4] Цікаво, що це принципово нічим не відрізняється від людожерської антисемітської політики у нацистській Німеччині, де євреї фактично втратили в очах німців людську подобу. Але мова ворожнечі у цьому випадку радше є наслідком міжетнічного напруження, а не причиною цього явища.

Це спонукає нас ширше поглянути на проблему боротьби із мовою ворожнечі, яку зараз здебільшого вирішують шляхом блокування тих чи тих акаунтів або того чи того контенту на цифрових платформах Facebook, Twitter, YouTube тощо. Ми вважаємо, що блокування – це форма негативного підкріплення, яка не вирішує проблему з тим, що деякі європейці дійсно можуть побоюються мусульман, а хтось не схвалює політику мультикультуралізму. Збільшення кількості ненависницьких повідомлень у публічному дискурсі – це сигнал не лише про те, що треба негайно захистити права дискримінованих меншин. Логічніше було б проаналізувати причини популярності крайніх правих або крайніх лівих ідеологій у Європі та Америці, тому що мова ворожнечі як явище навіть у мирний час значно складніша, ніж банальна агресія проти меншин.

Висновки. Мова ворожнечі є невід'ємною частиною філогенезу, оскільки взаємодія між різними соціальними групами неминуче призводить до конкуренції. Це теоретичне дослідження продемонструвало, що політика регулювання висловлювань у публічному дискурсі досі не є однозначною. Аргументи на підтримку регулювання полягають у тому, що ворожі висловлювання, як сміття, потрібно обов'язково прибрати, щоб не

поширювати ксенофобію, оскільки це неминуче призведе до погромів, збільшення злочинів на підґрунті ненависті, геноциду тощо. Скептики ж вважають, що категоризація висловлювань у публічному дискурсі як явище підриває принципи автономності на кшталт свободи слова та свободи думки, а також знижує легітимність влади. З'ясовано, що мова ворожнечі – це мультидисциплінарне поняття, яке більшою мірою досліджують у правознавстві, суспільствознавстві, соціології. Хоча психологічні теорії, які розглянуто у цій статті, дають ґрунтовніші відповіді щодо причин появи і функціонування мови ворожнечі в усьому світі. Спираючись на опрацьовані доробки, ми вважаємо, що політика регулювання публічних висловлювань має бути більш виваженою, оскільки існування напруження між різними групами в суспільстві є наслідком взаємодії, а не відчуження. Надмірне стискання пружини у бік захисту меншин може призвести до зворотної реакції, посиливши протистояння між зовнішніми та внутрішніми групами. З іншого боку, публічна позиція політичних лідерів – це принципово важливо, коли йдеться про легітимність насильства, ідеологію тощо. Несприятливі умови (наприклад, економічна криза, безробіття, зневіра тощо) підвищують ризик того, що монолітна група знайде когось на роль козла відпущення. Окремого висвітлення потребує питання про те, що мова ворожнечі часто є реакцією на уявну загрозу, яку пов'язують із зовнішньою групою. Це означає, що збільшення кількості мігрантів, етнічних меншин і таке інше може посилити страх на рівні підсвідомого. Підкреслимо, що це може бути відносно об'єктивна загроза (наприклад, у родинах мусульман-мігрантів народжується набагато більше дітей, ніж у європейців), а також світоглядна загроза (легалізація одностатевих шлюбів руйнує інститут сім'ї, біблійна притча про Содом і Гоморра). Соціальна категоризація як вроджена схильність людини ділити інших індивідів на групи певною мірою обумовлює виникнення мови ворожнечі. Але ця частина психічної програми потрібна, оскільки уможливорює приналежність і запобігає втраті внутрішнього «Я». Порівнюючи особливості функціонування мови ворожнечі у мирний і воєнний час, можемо підкреслити фактор поляризації. Збройне протистояння з великою кількістю жертв ускладнює центристське позиціонування, тому люди з метою збереження почуття безпеки обирають той чи той бік. Під час війни мова ворожнечі є легальним методом впливу на людські маси, оскільки уряд має максимально мобілізувати громадян, відкинувши доброзичливі пацифістські догми. Очевидно, що ризик дегуманізації зовнішньої групи у воєнний, міжвоєнний і повоєнний час набагато вищий, ніж в умовах мирного часу. Але інтенсивність дегуманізації визначає політика уряду, ЗМІ, меседжі інтелектуалів, філософська платформа, ідеологія тощо. Дегуманізацію як метод впливу найчастіше застосовують по обидві лінії фронту, щоб отримати моральну перевагу над ворогом. З іншого боку, мова ворожнечі під час війни відносно безпечно акумулює негативні афекти високої потужності (наприклад, злість, відраза, огида, ненависть, презирство) серед широких народних мас. Це може навіть зменшити ризик неурядового насильства на підґрунті ненависті, оскільки мова ворожнечі частково каналізуватиме напруження. Водночас ми вважаємо, що мову ворожнечі бажано обмежувати у війську, тому що надмірна дегуманізація ворога може призвести до порушення законів і звичаїв війни, а також на рівні вищого політичного керівництва країни.

Список використаної літератури

1. Ghanea N. Intersectionality and the Spectrum of Racist Hate Speech: Proposals to the UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination. *Human Rights Quarterly*. 2013. Vol. 35, no. 4. P. 935–954.
2. Rodríguez N. The War for the Public's Mind: Theoretical Tools for the Media's Construction of Reality. 2021. *Air and Space Power Journal*. No. 3. P. 166–176.

3. Simpson R. M. Dignity, Harm, and Hate Speech. *Law and Philosophy*. 2012. Vol. 32, no. 6. P. 701–728.
4. Waldron J. Dignity and Defamation: The Visibility of Hate. *Harvard Law Review*. 2010. Vol. 123, no. 7. P. 1596–1657.
5. Goldberg E. Free Speech Consequentialism. *Columbia Law Review*. 2016. Vol. 116, no. 3. P. 687–756.
6. Sorial S. Hate Speech and Distorted Communication: Rethinking the Limits of Incitement. *Law and Philosophy*. 2014. Vol. 34, no. 3. P. 299–324.
7. Lepoutre M. Hate Speech in Public Discourse. *Social Theory and Practice*. 2017. Vol. 43, no. 4. P. 851–883.
8. UNESCO. Countering online hate speech. Paris : Unesco Office of Public Information, 2015. 71 p.
9. Buyse A. Words of Violence: “Fear Speech” or How Violent Conflict Escalation Relates to the Freedom of Expression. *Human Rights Quarterly*. 2014. Vol. 36, no. 4. P. 779–797.
10. Yurchenko E. The large-scale invasion of the russian federation in Ukraine and the futur-ology of war: lessons and tasks for the future. *Filosoftiya osvity. Philosophy of Education*. 2022. Vol. 28, no. 1. P. 70–85.
11. Gorenc N. Hate speech or free speech: an ethical dilemma? *International Review of Sociology*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1080/03906701.2022.2133406> (date of access: 28.09.2022).
12. The motivation to express prejudice. / P. S. Forscher et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. Vol. 109, no. 5. P. 791–812.
13. Gerstenfeld P. B. A Time to Hate: Situational Antecedents of Intergroup Bias. *Analyses of Social Issues and Public Policy*. 2002. Vol. 2, no. 1. P. 61–67.
14. Hate Speech: Multidisziplinäre Analysen und Handlungsoptionen / ed. by S. Wachs, B. Koch-Priewe, A. Zick. Wiesbaden : Springer Fachmedien Wiesbaden, 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-31793-5> (date of access: 28.09.2022).
15. Asogwa N. U., Onwuama M. E. Hate Speech and Authentic Personhood: Unveiling the Truth. *SAGE Open*. 2021. Vol. 11, no. 1. P. 1–13.
16. The Dynamics of Political Incivility on Twitter / Y. Theocharis et al. *SAGE Open*. 2020. Vol. 10, no. 2. P. 1–15.
17. Скрипченко І. Громадсько-політичний рух «Black Lives Matter» та його роль в зростанні насилля проти афроамериканців в США. *Молодий вчений*. 2021. Вип. 5 (93). С. 101–106.
18. Mir R., Zanoni P. Black lives matter: Organization recommits to racial justice. *Organization*. 2020. Vol. 28, no. 1. P. 3–7.
19. Фройд З. Психологія спільнот і аналіз людського «Я». Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2021. 121 с.
20. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Київ: Основи, 1993. 352 с.
21. Marko Pankovski, Misha Popovikj. Hate Speech as a Currency of Nationalism: Institutional Response in North Macedonia. 2021. URL: <https://balkaninsight.com/wp-content/uploads/2021/11/Hate-Speech-As-a-Currency-of-Nationalism-Institutional-Response-In-North-Macedonia-1.pdf> (date of access: 28.09.2022).

THE FUNCTIONING OF HATE SPEECH IN PEACETIME AND WARTIME CONDITIONS

Olha Kokovikhina

*Kherson State University,
27, Universytetska str., Kherson, Ukraine, 73009
e-mail: kokovikhina.os@gmail.com*

The article examines the main psychological theories of hate speech, identifies the main differences between the functioning of hate speech during war and peacetime. It turned out that this is a multidisciplinary scientific concept, which is mostly studied by lawyers, philosophers, and social scientists. The concept of "hate speech" is used mainly in relation to vulnerable ethnic, religious, sexual minorities that may suffer from the aggressive actions of the majority. Social categorization as an innate human tendency to divide individuals into certain groups is the core of hate speech. On the other hand, social categorization has a positive effect on identification and increases the sense of security. The debate about the feasibility of regulating hate speech at the governmental level in Europe and America is not over yet, as it calls into question the principle of freedom of speech. In this article, hate speech is the object of psychological analysis, which allows to reject the human rights paradigm and look at hate speech as an integral part of phylogeny. It was determined that hate speech has a number of functions: strengthening intragroup cohesion, forming the image of an imaginary enemy, preserving the integrity of the internal group, channeling mental tension, etc. In times of war, hate speech is a legitimate means of warfare because it mobilizes the population and creates space for dehumanization. Group defamation, like the homogeneity of the outgroup, complicates interpersonal communication. In the conditions of a conventional armed conflict, hate speech is characterized by intensification on both sides of the front line due to the polarization of society. It is hypothesized that hate speech can be useful for the non-violent channeling of mental tension, which will necessarily arise during the interaction of internal and external groups. The regulation of hate speech in public discourse must be balanced, as an excessive focus on the protection of minority rights leads to prejudice. The scientific value of this article lies in the systematization of the main scientific approaches to the language of hostility, which is a complex socio-psychological phenomenon, and not just a form of aggression.

Key words: hate speech, war, social categorization, hatred, identity

УДК 37.02:159.944.4-026.564-057.874]355.1(045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.3>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

Маргарита Кудінова

Комунальний заклад вищої освіти

*«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради,
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, 69017
e-mail: kudinovamargaritka@gmail.com*

У статті розглянуто методологічні концепти розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військових дій. Методологічні основи дослідження розкрито через вивчення й аналіз наукових праць з психології, педагогіки та психології особистості, узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду розвитку стресостійкості здобувачів освіти. Враховуючи сучасні концепції наукового пошуку, проблема дослідження розглянута у трьох методологічних ракурсах: – у психотерапевтичному ракурсі основними науковими ідеями, що зорієнтовані на розвиток стресостійкості, є положення про використання методів раціоналізації майбутньої події, парадоксальної інтенції, когнітивної ретроспекції, позитивної акцентуації досвіду, установки на стандартизовану схему осмислення стресових ситуацій; дихальних, релаксаційних, медитативних технік, технік м'язового розслаблення; аутогенного тренування; вправ, спрямованих на відпрацювання ефективних паттернів поведінки та навичок спілкування, методів гештальттерапії, прийомів навіювання, вольової мобілізації тощо; – у ракурсі педагогіки основоположними є принципи цілеспрямованості, багаторазового повторення, системності, диференціації та інтеграції; – у площині психології особистості важливою є ідея впливу на особистісний, емоційний, когнітивний, мотиваційно-вольовий та поведінковий компоненти стресостійкості. Проаналізовані методи формування самооцінки, розвитку впевненості у собі, розвитку емоційної стійкості, підвищення мотивації досягнення, зниження емоційності, особистісної та ситуативної тривожності тощо.

Зазначено, що дотримання цих методологічних положень і принципів є необхідним мінімумом для розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військових дій.

Ключові слова: методологія, розвиток, стрес, стресостійкість, здобувачі освіти, загальноосвітній навчальний заклад.

Постановка проблеми. У воєнних реаліях сьогодення психічний стан людей характеризується страхами, тривожними настроями, розгубленістю, розчаруванням, панікою, дезадаптацією, різними травматичними нашаруваннями тощо. Однією із найбільш вразливих категорій населення, що особливим чином відчуває вплив екстремальних подій, які відбуваються у країні впродовж останнього півріччя, є діти. Нині, майже 7 мільйонів дітей України стали дітьми війни – у них було забрано право на освіту в умовах безпеки та гідності.

Воєнні події порушили усталений темп навчальної діяльності, спричинили шкоду здоров'ю, посилили стреси, стали травматичними для здобувачів освіти. Перед спільнотою освітян постало нагальне питання: «Як допомогти дітям бути стійкими до потужних стресорів сьогодення»? Ми впевнені у нашій перемозі, але не знаємо напевно, коли завершиться війна. Тому ми маємо навчити наших дітей бути стресостійкими – витримувати значні

емоційні навантаження та успішно здійснювати життєдіяльність без шкідливих наслідків для здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх десятирічь науковці та практики приділяли увагу розробці та дослідженню різноманітних методик підвищення стресостійкості. У сучасній психологічній літературі вивчаються такі напрями допомоги у стресових та екстремальних ситуаціях як поведінкова терапія, логотерапія, нейролінгвістичне програмування, когнітивна, психодинамічна та клієнт-центрована психотерапія. Широкого застосування набули техніки, методи та прийоми психологічної корекції стресових станів (психологічна корекція, техніка дисоціації, аутогенне тренування, нервово-м'язова релаксація, дихальні вправи, ідеомоторне тренування, арт-терапія тощо). Стосовно розвитку стресостійкості у дітей, увага науковців акцентується на розвитку окремих якостей, рекомендацій, як допомогти дитині пережити горе, рекомендацій, як проводити психокорекційну роботу з дітьми, які пережили стресову ситуацію. Безумовно, дослідження з розвитку стресостійкості учнів під час війни практично відсутні.

З урахуванням цього, **метою дослідження** є визначення методологічних засад розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військових дій.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до детального аналізу проблеми дослідження, зазначимо, що у широкому значенні методологія – це сукупність найбільш загальних, зокрема світоглядних, принципів розв'язання теоретичних і практичних завдань або вчення про методи пізнання, що обґрунтовують вихідні принципи і способи їх конкретного застосування в пізнавальній і практичній діяльності [6]. Методологічний підхід ми розглядаємо як вихідне положення здійснення діяльності, спрямованої на розвиток стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військових дій.

Досліджуючи практичний аспект проблеми розвитку стресостійкості, зупинимось на здобутках С. Мадді [21]. Ретельно вивчаючи проблему життєстійкості, науковець запропонував програму її розвитку, яка включає: навчання подоланню стресу (техніки вирішення проблем та емоційного інсайту); навчання розслабленню (контроль дихання, розслаблення м'язів, зігрівання рук); використання соціальної підтримки (навчання навичкам спілкування); фізичні вправи (поліпшення ефективності діяльності та здоров'я); навчання правильному харчуванню; контроль шкідливих звичок (куріння, переїдання тощо), попередження рецидиву.

В аналізі проблеми розвитку стресостійкості Н. Мельник [9] наголошує, що однією із найбільш ефективних форм роботи є тренінг. Основна мета тренінгу полягає у підвищенні стресостійкості, тобто здатності протистояти впливу стресу, активно перетворюючи його або пристосовуючись до нього. Щоб досягти цієї мети, на тренінгу проводиться аналіз та зміна неефективних паттернів поведінки у стресових ситуаціях. У тренінговій групі найефективнішими методами для підвищення стресостійкості є метод групової дискусії (допомагає поділитися своїм досвідом, страхами в тих чи інших ситуаціях; учасники бачать і чують людину зі схожими проблемами – це зближує їх, допомагає вести себе щиро), ігрові методи (ігри проводяться з метою знайомства учасників, створення комфортної атмосфери, формування різноманітних навичок. Обов'язковим для гри є етап діагностики ситуацій і самодіагностики, аналізу учасниками власної поведінки у грі) та медитативні техніки (дозволяють навчитися тілесно і фізично розслабитися, знімати нервову напругу, відновлювати і мобілізувати організм за короткий проміжок часу).

Дві основні групи методів підвищення стресостійкості (диференціальні та інтегральні) пропонують Г. Мигаль і О. Протасенко. Група диференціальних методів

використовується у тих випадках, коли діяльність людини пов'язана з сильно вираженими фізіологічними або психоемоційними стресами. Інтегральні методи застосовуються при відносно однакових проявах психоемоційних або фізіологічних стресів. Більш поширеними є інтегральні методи (рефлексопрофілактика і рефлексотерапія) підвищення стресостійкості [10].

До арсеналу антистресових прийомів і технік В. Розов пропонує техніки гештальттерапії. У рамках гештальттерапії стрес розглядається як певна кількість недоведених до логічного завершення гештальтів. Основною метою терапії постає усвідомлення власних потреб, повернення гомеостатичних функцій організму, завершення гештальту. Загальними принципами застосування гештальтметодів є використання фантазії, інтеграція протилежностей, робота з наявними на даний момент проблемами, усвідомлення своїх тілесних відчуттів, прийняття відповідальності за власну поведінку [13].

Дослідження О. Сороки демонструють позитивний вплив музики на стан організму під час стресу. Вчена стверджує, що музика впливає на серцево-судинну, дихальну і нервову системи, причому частота пульсу, дихальних рухів і серцебиття залежить від висоти, сили, тембру музичного твору, а також від характеру музики і поєднання його з певним темпом [15].

В основі регуляції стресового стану, на думку Є. Ільїна, має бути покладена нормалізація функцій дихання і серцебиття, а вже потім – підвищення загальної особистісної адаптованості [17].

Позитивну роль навіювання (вплив на емоційну сферу людини, підсвідомі механізми психіки і характер розумових процесів за допомогою мови та невербальних засобів) і самонавіювання (самороз'яснення, самопереконавання, самонаказ, аутосугестія) у розвитку стресостійкості визначає В. Розов [13]. Ефективність аутогенного тренування підвищують методика нервово-м'язової релаксації, яка засновується на опануванні вміння довільно розслаблювати ті м'язи, які напружуються у тривожних та стресових ситуаціях.

На нормалізацію роботи дихальної системи, мобілізацію або розслаблення організму під час дії стресора спрямовані дихальні техніки [4, 5, 16]. Основним принципом їх застосування є спроба навчити людину повному диханню, завдяки якому у кров потрапляє більша кількість кисню, що є однією з передумов розслаблення організму. Дихальні техніки підвищують ефективність розвитку стресостійкості, а їх застосування у комплексі з іншими методами сприяє формуванню ресурсного базису особистісної стресостійкості.

Заслужують на нашу увагу методи раціоналізації майбутньої події, парадоксальної інтенції, позитивної ретроспекції, вироблення позитивних установок, установки на прийняття невдачі, позитивної акцентуації досвіду, установки на стандартизовану схему осмислення стресових ситуацій, використані у програмі розвитку стресостійкості Т. Циганчук [7]. Метод раціоналізації майбутньої події передбачає багаторазове осмислення події з таким ступенем деталізації, яка створює відчуття звичної майбутньої ситуації і діяльності у майбутніх умовах. Метод ґрунтується на тому, що звичне і знайоме хвилює менше, ніж невідоме, негативні емоції виникають перш за все там, де існує невизначеність процесу і результату. Метод позитивної ретроспекції полягає у ґрунтовному аналізі свого власного досвіду вдало завершених складних життєвих ситуацій. Послідовне і детальне повторення всіх деталей такого вирішення стає базою для подальшої реалізації успішної поведінки. Суть методу парадоксальної інтенції у свідомому перебільшенні неприємних аспектів майбутньої події та усвідомленні їх реальної значимості. Особливістю даного методу є свідоме використання гумору – увага концентрується на комічності стресової ситуації. Метод позитивних установок полягає у здатності людини прогнозувати свою діяльність, закладати моделі майбутнього у якості певних поведінкових програм. Метод

позитивної акцентуації досвіду полягає у напрацюванні вмінь фіксації оптимістичних сторін і результатів діяльності. Метод установки на прийняття невдачі реалізується через перетворення всіх негативних, впливаючих на людину, обставин на об'єкт вивчення. З часом у процесі напрацювання системи паттернів поведінки виявляється можливість запобігти виникненню негативної ситуації. Метод установки на стандартизовану схему осмислення стресових ситуацій включає аналіз суті ситуації, її причини, міри особистісної відповідальності, способів прогнозування виникнення подібних ситуацій, шляхів та засобів подолання її наслідків.

В. Корольчук у своїх дослідженнях наголошує, що, формуючи стресостійкість, доцільно використовувати вправи для розвитку практичних навичок: комунікативних навичок та асертивності, навичок самоспостереження; навчання прийомам м'язового розслаблення; елементи медитації; засвоєння техніки «заспокоїливого», релаксаційного дихання; вплив на біологічно активні точки, прийоми вольової мобілізації. Надзвичайно необхідним у процесі розвитку стресостійкості є формування активної адаптивної функціональної копінг-поведінки (навчання ефективному використанню когнітивної оцінки стресора, використанню активних копінг-стратегій, удосконалювання використання копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки, оволодіння навичками практичного застосування активної копінг-стратегії вирішення проблем, психологічна корекція варіантів використання пасивної копінг-стратегії уникнення). Наступним важливим аспектом розвитку стресостійкості є підвищення потенціалу блоку особистісних ресурсів (корекція негативної, перекрученої Я-концепції, збільшення рівня інтернального контролю, розвиток емпатії й афіліації, і ресурсів середовища (корекція суб'єктивного сприйняття соціальної підтримки, корекція природних соціально-підтримуючих мереж, зміна спрямованості одержання соціальної підтримки від неадекватних соціальних мереж на адекватні) [7].

Окрім врахування безпосередніх форм та прийомів розвитку стресостійкості, вважаємо доцільним чинити вплив на компоненти стресостійкості, що обумовлюють її структуру. За результатами теоретико-методологічного аналізу проблеми розвитку стресостійкості нами було виявлено особистісний, емоційний, когнітивний, мотиваційно-вольовий та поведінково-регулятивний компоненти. Зупинимось більш детально на розгляді методів формування самооцінки, розвитку впевненості у собі, розвитку емоційної стійкості, підвищення мотивації досягнення, зниження емоційності, особистісної та ситуативної тривожності тощо.

Одним з найважливіших ресурсів стресостійкості особистості є адекватна самооцінка особистості, яка дозволяє виявити й оцінити свої можливості для прийняття певного рішення, обумовлює свободу вибору. На думку С. Лабінської стабільність Я-концепції і самоповага залежать від позитивної домінуючої емоційної оцінки себе, від сприйняття недоліків та від діяльності, спрямованої на закріплення самоповаги [8].

Стресостійкість залежить від упевненості у собі. Розглядаючи засоби посилення впевненості, звернемо увагу на клієнт-центрований підхід К. Роджерса [22]. Даний підхід передбачає розвиток самоповаги та приведення «Я-реального» у відповідність з особистим досвідом та глибинними переживаннями. Увага концентрується не на проблемах особистості, а на ній самій, на допомозі в особистісному розвитку, завдяки якому людина сама стає здатною вирішувати свої проблеми. У результаті такого цілеспрямованого впливу знижується тривожність, фізіологічна та психічна напруга; підвищується самооцінка та довіра до себе.

Висока емоційність має негативний вплив на стресостійкість особистості. Знадто емоційним людям важко контролювати себе, вони схильні до істерик, хаотичної і

неконструктивної поведінки у стресових ситуаціях. У зв'язку з вищезазначеним, ми звернули увагу на методи та прийоми зниження високої емоційності.

Відповідно до поглядів на зниження емоційності особистості Н. Мельник, вирішення проблеми її високого рівня стає можливим шляхом самопомоги щодо зниження інтенсивності емоцій: голосно покричати, потупцювати ногами, релаксація, візуалізація, ауторегуляція дихання, аутогенне тренування, відсторонення від ситуації, вербалізація емоцій (Я-висловлювання) [9].

О. Волошок, одним зі шляхів подолання тривожності називає психотерапію, підкреслюючи, що якщо висока тривожність виникла у процесі міжособистісного спілкування (ситуативна, навчальна тривожність), то і знижена вона має бути у процесі правильно організованого психотерапевтичного спілкування [3].

Загально визнаним є факт, що боротьба з тривогою, наростаючим хвилюванням забирає більше нервової енергії, ніж реальна стресова ситуація. Ефективним прийомом боротьби з тривожністю є зміна напрямку думок («відволікання» або «перемикання»). Якщо особистість навчиться відволікатись від нав'язливих думок про майбутню ситуацію, її нервовий потенціал зберігається. Один із прийомів зміни динаміки думок – зосередження не на можливому результаті, а на максимально правильному виконанні дії.

Серед компонентів стресостійкості, що позитивно обумовлюють її розвиток, у нашому дослідженні визначено оптимізм. Василенко І. А. пропонує підвищувати рівень оптимізму через заперечення несправедливих звинувачень, спростування песимістичних думок, відхилення докорів, яких людина не заслуговує [2].

Н. Чижиченко пропонує програму розвитку оптимізму, яка дозволяє формувати стійкість до життєвих перешкод, цілеспрямовано змінити власний атрибутивний стиль та набути навичок автономної поведінки [20].

Відповідно до концепції позитивної психології, підвищити оптимізм можливо, використовуючи позитивне мислення. Позитивне мислення є одним зі способів психічної саморегуляції, який дозволяє людині керувати своїми емоціями, думками, адекватно діяти у критичній ситуації. Позитивне мислення ґрунтується на положеннях: «Я можу!», «Я вірю у себе, життя, успіх», «Від мене багато залежить». Використовуючи позитивне мислення, людина переходить від байдужості, соціальної апатії, безвідповідальності до активної творчої діяльності [19].

Мотивація досягнення є позитивним фактором розвитку стресостійкості. Розглянемо більш детально шляхи та засоби її розвитку. Системоутворюючим фактором у формуванні позитивних станів часто виявляються мотиваційний компонент [12]. Посилення мотивації позитивно впливає на ефективність дії. Одним із методів, який можливо використати з метою розвитку стресостійкості, є метод дозування сили мотиву. Метою даного методу є забезпечення оптимального рівня мотивації через усунення гіпертрофованого почуття відповідальності, або, навпаки, його підвищення. Дозування сили мотивації відбувається шляхом впливу на рівень домагань особистості: зниження рівня домагань у ситуаціях, коли особистість схильна завищувати його, або підвищення до адекватного, що сприяє появі відчуття впевненості у своїх силах.

Важливим напрямком роботи із розвитку стресостійкості є оптимізація поведінки у стресових ситуаціях шляхом формування навичок саморегуляції поведінки. Саморегуляція поведінки ґрунтується на процесах вольової регуляції та свідомій координації різних компонентів діяльності. У зв'язку з цим, доцільними методами, які застосовуються для подолання стресу, є методи спрямовані на оптимізацію вольової регуляції поведінки. Ю. Фельдман називає наступні засоби саморегуляції: зняття симптомів стресу, зменшення міри психічної напруженості, прийоми психологічного самовпливу, розслаблення тощо [9].

На думку А. Колчигіної [6], програма, що спрямована на формування конструктивних копінг-стратегій має враховувати розвивальні впливи на декілька сфер: емоційну сферу (вільне розкриття своїх проблем, зміна емоційного ставлення до самого себе, отримання емоційної підтримки, стабілізація самоконтролю); когнітивну сферу (виявлення причин власних переживань щодо стресової ситуації, усвідомлення міри своєї участі у травмуючій ситуації, навички усвідомлення та формулювання цілей життєдіяльності); поведінкову сферу (подолання тих форм поведінки, що пов'язані з униканням стресових ситуацій; розвиток форм поведінки, пов'язаних із співпрацею, відповідальністю і самостійністю; набуття навичок спілкування з оточуючими).

А. Боднар та Н. Макаренко зауважують, що розвиваючи стресостійкість слід враховувати, що кожна людина використовує власні стратегії (стратегії подолання, копінг-стратегії) на основі особистісного досвіду та психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси). Відповідно, долаюча поведінка розглядається як результат взаємодії копінг-стратегій та копінг-ресурсів. Стратегії подолання стресу трактуються як способи аналізу стресогенних чинників, що виникають у відповідь на сприйману загрозу та способи поведінки у даних умовах [1].

Н. Мельник у своїх дослідженнях наголошує, що у процесі розвитку стресостійкості слід звернути увагу на особливу категорію ресурсів стресостійкості, а саме на стратегії і моделі поведінки подолання [9]. Такими стратегіями можуть бути перевизначення ситуації (нове тлумачення), релаксація (розслаблення, переключення), дистракція (відволікання), пошук підтримки, емоційне відреагування [11].

Висновки. Методологічні основи дослідження розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів ми визначали за таким алгоритмом: 1) аналіз концепцій наукової і практичної діяльності українських і зарубіжних учених і практиків за тематикою дослідження; 2) аналіз наукових праць провідних учених, які водночас із загальними проблемами розвитку стресостійкості досліджували питання теорії та методики розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів; 3) узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали проблему; 4) дослідження специфічних підходів до вирішення проблеми розвитку стресостійкості професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї.

Робота за окресленим алгоритмом дозволила розглянути проблему дослідження у трьох методологічних ракурсах: психотерапевтичному, педагогічному та психологічному. У психотерапевтичному ракурсі основними науковими ідеями, що зорієнтовані на розвиток стресостійкості, є положення про використання методів раціоналізації майбутньої події, парадоксальної інтенції, когнітивної ретроспекції, позитивної акцентуації досвіду, установки на стандартизовану схему осмислення стресових ситуацій; дихальних, релаксаційних, медитативних технік, технік м'язового розслаблення; аутогенного тренування; вправ, спрямованих на відпрацювання ефективних паттернів поведінки та навичок спілкування, методів гештальттерапії, прийомів навіювання, вольової мобілізації тощо. У ракурсі педагогіки основоположними є принципи цілеспрямованості, багаторазового повторення, системності, диференціації та інтеграції. У площині психології особистості важливою є ідея впливу на особистісний, емоційний, когнітивний, мотиваційно-вольовий та поведінковий компоненти стресостійкості.

Аналіз наукової літератури із досліджуваної проблематики дозволяє дійти підсумків, що в умовах військових дій конче необхідно приділяти увагу розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів. Ефективним інструментом такої діяльності бачимо у розвитку стресостійкості, зміст якої: 1) має містити у своїй структурі комплекс технік, методів та прийомів формування

ресурсного базису стресостійкості 2) передбачати цілеспрямований вплив на особистісний, емоційний, когнітивний, мотиваційно-вольовий та поведінковий компоненти стресостійкості.

Список використаної літератури:

1. Боднар А. Я., Макаренко Н. Г. Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій (на прикладі працівників приватних охоронних структур). *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. Київ : ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2013. Том 149. С. 49–56.
2. Василенко І. А. Індивідуально-психологічні особливості особистості різного рівня оптимістичності. *Габітус*. Випуск 18. Т. 2. 2020. С. 23–27.
3. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Випуск 10. С. 120–128.
4. Дихання в оздоровчій фізичній культурі : методичні вказівки / М. М. Долинна, І. В. Дорошенко, І. І. Назарова, І. В. Дорошенко, В. Г. Харченко, П. О. Воліваха, В. М. Данилюк, З. В. Фабро. Київ : НУХТ, 2010. 94 с.
5. Замула С. Ю., Рудницька І. М. Методи зняття психоемоційної напруги. Біла Церква. 2011. 67 с.
6. Колчигіна А. В. Теоретичний аналіз досвіду наукового осмислення природи копінг-поведінки. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 43. Ч. 2. С. 148–155.
7. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 513 с.
8. Лабінська С. М. Психологічні чинники розвитку рівня домагань підлітків в учбовій діяльності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 216 с.
9. Мельник Н. М. Психологічний аспект формування стресостійкості педагога. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2016. Том 21. Випуск 3 (41). С. 194–203.
10. Мигаль Г. В., Протасенко О. Ф. Стресостійкість оператора як передумова безпеки функціонування ергатичних систем. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2017. № 16. С. 40–47.
11. Моначин І. Стратегії переживання особистістю складних життєвих ситуацій. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 100–105.
12. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. Київ : Либідь, 1999. 558 с.
13. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 278 с.
14. Савчин М. Методологеми психології : монографія. Київ : Академвидав, 2013. 224 с.
15. Сорока О. В., Банкул Л. Д. Музикотерапія як інноваційна здоров'язбережувальна технологія для роботи з молодшими школярами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2013. Випуск 27. С. 192–195.
16. Тулайдан В. Г., Шелехова Т. В. Дихальна гімнастика, як провідний засіб покращення здоров'я студентів (методичні рекомендації для студентів ДВНЗ «УЖНУ»). Львів : «ФестПрінт». 2018. 31 с.
17. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.
18. Фельдман Ю. І. Валеоустановка як компонент спрямованості особистості у період молодості : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018. 261 с.

19. Циганчук Т. В. Динаміка переживання стресу студентами вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2011. 274 с.
20. Чижиченко Н. М. Психологічні особливості розвитку оптимізму вранньому юнацькому віці : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2015. 253 с.
21. Maddi S. The Personality Construct of Hardiness: Effects on Experiencing, Coping and Strain. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*. 1999. Vol. 51. № 2. P. 83–94.
22. Rogers C. On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy. London : Constable, 1961. URL: <http://www.panarchy.org/rogers/person.html> (дата звернення: 15.10.2022).

METHODOLOGICAL CONCEPTS OF STRESS RESISTANCE DEVELOPMENT IN GENERAL SECONDARY SCHOOL STUDENTS DURING MILITARY OPERATIONS

Marharyta Kudinova

*Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy»
of Zaporizhzhia Regional Council,
59, Naukove Mistechko str., Zaporizhzhia, Ukraine, 69017
e-mail: kudinovamargaritka@gmail.com*

The article deals with methodological concepts of stress resistance development in general secondary school students during military operations. The methodological basis of the research has been revealed through the study and analysis of scientific publications on psychology, pedagogy and personality psychology, generalization of domestic and foreign experience in the development of stress resistance of students. Taking into account modern concepts of scientific investigation, the research problem is considered from three methodological angles: – from a psychotherapeutic point of view the main scientific ideas aimed at the development of stress resistance are the provisions on the use of methods of rationalization of future events, paradoxical intention, cognitive retrospection, positive accentuation of experience, focusing on a standardized scheme of understanding stressful situations; breathing, relaxation and meditative techniques, muscle relaxation techniques; autogenic training; exercises aimed at practicing effective patterns of behavior and communication skills, Gestalt therapy methods, techniques of suggestion, volitional capacities mobilizing, etc.; – from a pedagogical perspective, the fundamental principles are the principles of purposefulness, multiple repetition, systematicity, differentiation and integration; – from the point of view of personality psychology the important idea is the one of influencing the personal, emotional, cognitive, motivational-volitional and behavioral components of stress resistance. The author has analyzed methods of forming self-esteem, developing self-confidence and emotional stability, increasing achievement motivation, reducing emotionality, personal and situational anxiety, etc.

It is noted that compliance with these methodological provisions and principles is a necessary minimum for stress resistance development in general secondary school students during military operations.

Key words: methodology, development, stress, stress resistance, students, general secondary education institution.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.4>

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ІЗ ЗАЗДРІСНІСТЮ У ЗАСУДЖЕНИХ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК

Олена Мохорєва

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна, 61080
e-mail: alena23mohoreva@gmail.com*

У статті розглядається актуальність дослідження феномену заздрисності та перфекціонізму. Зазначається, що представляє собою складний психологічний феномен, котрий властивий людській природі, детермінований різними факторами, має різноманіття форм і ступенів вираженості. Заздрисність має тенденції неусвідомленого функціонування в особистості, породжуючи різні модифікації проявів, що забезпечені активізацією механізмів психологічного захисту, і може призводити до порушень, розладу, ненависті і деструкції в людських відносинах.

Акцентується увага на основних механізмах формування заздрисності, серед яких виділяють інтеріоризацію, механізм каузальної омани, механізм соціального порівняння, механізм категоризації.

Щодо феномену перфекціонізму, то в останні десятиліття він став предметом інтенсивних емпіричних досліджень в царині психологічної науки. Зазначається, що під феноменом перфекціонізму розуміють прагнення суб'єкта до досконалості, високі особисті стандарти, прагнення людини доводити результати будь-якої своєї діяльності до найвищих стандартів, потребу в удосконаленні продуктів своєї діяльності.

Для дослідження особливостей перфекціонізму та його взаємозв'язків із заздрисністю у чоловіків та жінок була використана багатовимірна шкала перфекціонізму П. Л. Хьюїтта, Г. Л. Флетта (в адаптації І. І. Грачової).

Вказано, що згідно з визначенням авторів цієї шкали, перфекціонізм розглядається прагненням бути досконалим, бездоганим у всьому.

У ході проведеного дослідження щодо порівняння перфекціонізму і його взаємозв'язків із заздрисністю було виявлено, що у групі жінок зростання соціально приписаного перфекціонізму супроводжується посиленням обох видів заздрості, тоді як у чоловіків усі види перфекціонізму виявились відокремленими від почуття заздрисності. Було розглянуто підстави для гіпотези про взаємозв'язок заздрисності та перфекціонізму: обидва психологічні конструкти пов'язані з ворожістю. Ворожий компонент заздрисності розуміється як моментальна захисна реакція, що виникає у відповідь на фрустрацію та сором, викликані переживанням неповноцінності при невтішних соціальних порівняннях; тригером заздрисності служать невтішні соціальні порівняння.

Ключові слова: заздрисність, заздрість, перфекціонізм, ворожість, нарцизм, захисні механізми, фрустрація, соціальна дезадаптація.

Прагнення зрозуміти природу почуттів і пристрастей властиво людям, з тих самих пір як їх стали хвилювати питання пізнання власної сутності. Перші погляди на прояви заздрисності і її деструктивні характеристики ми знаходимо ще в працях філософів періоду античності (Платон, Арістотель, Ксенофонт, Сократ та ін.) і Нового часу (Р. Декарт, Ф. Бекон, Ф. Ларошфуко, І. Кант, Б. Спіноза, С. К'єркегор, Ф. Гегель, А. Шопенгауер та ін.). Мислителі в переважній більшості прагнули дати моральну оцінку заздрисності, ніж психологічне обґрунтування цього явища та в своїх творах розглядали заздрисність як атрибут особистості. З філософських позицій – заздрисність є відштовхуючою емоцією,

яка може виникнути при невідгідному соціальному порівнянні з іншими людьми, приводить до руйнації самої особистості й міжособистісних стосунків.

Заздрісність являє собою складний феномен, властивий людській природі, детермінований різними факторами, що має різноманіття форм і ступенів вираженості. Будучи соціально неодобруваною і засуджуваною заздрісність має тенденції неусвідомленого функціонування в особистості, породжуючи різні модифікації проявів, що забезпечені активізацією механізмів психологічного захисту, і може призводити до порушень, розладу, ненависті і деструкції в людських відносинах. У структурі заздрісності виділяють: суб'єкт заздрісності (той, хто заздрить), об'єкт заздрісності (той, кому заздять) і предмет заздрісності (то, чому заздять) [1, с. 84].

До основних механізмів формування заздрісності відносяться: механізм інтеріоризації (особистість, крім соціальних і моральних норм, привласнює і той суспільний досвід, який сприяє розвитку негативних відносин і особистісних утворень); механізм каузальної омани (людина, що в чомусь перевершує сприймається індивідом як причина власних невдач і приниженого положення); механізм соціального порівняння (проведення аналогії між собою і іншою людиною, а в більш широкому сенсі включаються і ті випадки, коли людина порівнює себе з самим собою, співвідносить свої можливості, результати діяльності зі своїми ж потребами); механізм категоризації (віднесення об'єктів соціальної взаємодії в різні групи на підставі ряду критеріїв: схожості – несхожості на самого суб'єкта по ряду ознак, вибір яких людина виробляє самостійно; розміру соціальної та психологічної дистанції між суб'єктом і об'єктами, значущості – не значимості для нього) [1, с. 86].

А. Адлер відмічав, що заздрісність є наслідком прагнення людини до влади та досконалості, що супроводжуються такими особистісними переживаннями як почуття неповноцінності, слабкості, безсилля та відсутність волі. Також варто відзначити, що до напрацювань А. Адлера у руслі дослідження заздрісності належить виокремлення її деструктивних механізмів, які полягають або у непереборному бажанні заздрісника заподіяти шкоду людині, яка володіє об'єктом заздрісності; або ж власне знищити/заволодіти самим об'єктом заздрісності [2, с. 219].

Е. Фромм, досліджуючи проблематику заздрісності, відмічав, що вона є нерозривно взаємопов'язаною із спрямованістю особистості, а тому розумів її як специфічний вид фрустрації, що виникає у тих випадках, коли людина не отримує бажаного, так би мовити, у «достатній кількості» [2, с. 219].

М. Кляйн вважала, що заздрісність має генетичну природу і проявляється ще від самого народження у вигляді «заздрісності до материнських грудей». Тобто, чим більше емоційного дискомфорту, обмежень і позбавлень відчуває немовля, тим інтенсивніше відбувається формування почуття заздрісності, як глибокого ірраціонального і негативного ставлення до значущого іншого [2, с. 219].

К. Хорні, аналізуючи природу неврозів дійшла висновку, що почуття заздрісності відіграє ключову роль в процесі їх утворення, оскільки базальні ворожість та тривога формують основний конфлікт невротичної особистості. При цьому підґрунтям заздрісності є слабкість та безнадійність, які, в свою чергу, компенсуються прагненням до влади, престижу та володіння. Найбільш яскраво заздрісність проявляється у бажанні присвоїти об'єкт, що викликає заздрісність, а у протилежному випадку, коли це неможливо, знищити або зруйнувати його [3, с.17].

На сучасному етапі розвитку зарубіжної психології, дослідженню заздрісності присвячено значну кількість робіт. Зокрема, М. Сільвер та Дж. Сабіні розглядають заздрісність як механізм, що регулює самооцінку особистості [3, с.18]. Д. Купер зазначає, що заздрісність зароджується в процесі соціалізації, шляхом набуття соціального досвіду. Тобто,

чим «успішніше» проходить соціальна адаптація, тим менш часті та інтенсивні «спалахи заздрісності» [3, с. 19]. П. А. Тігельман досліджує заздрісність у симбіозі з ревнощами, підкреслюючи, що саме зазначені вище почуття призводять до деформації емоційної сфери особистості, а усвідомлення суб'єктивного неблагополуччя служить фундаментом для «розростання зловмисної заздрісності» [3, с. 21].

А. Д. Розенблатт зазначає, що для здорової особистості характерна «психологічна автономія» і вибудовування чітких меж з оточуючими, у протилежному випадку людина стає тривожною, заздрісною, недовірливою [4, с. 180]. Натомість К. Тай, Дж. Наранян, Д. Макалістер відзначають, що заздрісність не може бути тільки негативним почуттям, за своєю природою вона має як «злякисні», так і «доброякісні» прояви [4, с. 181]. Щодо феномену перфекціонізму, то в останні десятиліття він став предметом інтенсивних емпіричних досліджень в царині психологічної науки. Перші теоретичні розробки у даній області були зроблені в середині минулого століття американським соціальним психоаналітиком Карен Хорні. В даний час переважна більшість вчених впевнені в тому, що компульсивне прагнення до досконалості пов'язане з високим ризиком розвитку психічних розладів і знижує продуктивність діяльності.

Під феноменом перфекціонізму розуміють прагнення суб'єкта до досконалості, високі особисті стандарти, прагнення людини доводити результати будь-якої своєї діяльності до найвищих стандартів, потребу в удосконаленні продуктів своєї діяльності.

У психоаналітичній парадигмі проблема перфекціонізму звучала в рамках більшості досліджень. Прагнення до досконалості обговорювалося в контексті таких тем, як: первинний та вторинний нарцисизм, Его-ідеал як психічна структура (З. Фрейд), комплекс неповноцінності та його гіперкомпенсація в почутті переваги (А. Адлер), не насиченість перфекціоністських потреб і ригідність ідеалізованих образів «Я» та «Інших» (К. Хорні), патологічна форма регуляції самооцінки (В. Райх), явна грандіозність і прихована крихка неповноцінність Я-концепції, когнітивно-афективна поглиненість власною особистістю, маніпулятивні стратегії міжособистісної взаємодії. Однак, більша частина дискусій про перфекціонізм як рису особистості, що проявляється в нестримному прагненні до досконалості, в психоаналітично орієнтованому напрямку досліджень робота ведеться з приводу всередині- та інтрапсихічної динаміки, а фокус дискусій направлений на роль специфіки раннього розвитку у формуванні феномену перфекціонізму і його функціонування у житті особистості в період дорослості. Основна увага приділяється перфекціонізму як риси особистості, властивій нарцисичному розладу особистості і граничному рівню психічної організації [5, с. 222].

У структурі перфекціонізму виділяють такі складові, як: перфекціонізм, орієнтований на себе; перфекціонізм, орієнтований на інших; соціально приписаний перфекціонізм.

Перфекціонізм, орієнтований на себе передбачає наявність високих особистих стандартів, внутрішню мотивацію спрямовану на самовдосконалення, схильність зосереджуватися на цілі, тенденцію ставити перед собою важкодоступні цілі та готовність докласти зусилля заради їх досягнення. Дана складова перфекціонізму передбачає підвищену самокритичність, розвинені самодисципліну, самоконтроль, схильність до рефлексії; вираженість складової перфекціонізму передбачає самокритичність і може переходити в схильність до надмірного самодослідження і самозвинувачення, що унеможлиблює прийняття власних недоліків і невдач.

Перфекціонізм, орієнтований на себе, істотно домінує над іншими складовими даного явища у людей з високим рівнем прояву прагнення бути досконалими, у людей обдарованих, академічно успішних.

Перфекціонізм, орієнтований на інших, передбачає наявність високих стандартів, встановлених людиною для інших, її вимогливість по відношенню до оточуючих, нетерпимість, небажання прощати помилки або недосконалість.

Соціально приписаний перфекціонізм – це переконаність особистості в тому, що інші люди мають щодо неї надзвичайно високі очікування, яким дуже важко, якщо взагалі можливо, відповідати. Проте дана особистість повинна відповідати стандартам, встановленим для неї оточуючими, щоб отримати схвалення і уникнути негативної оцінки [5, с. 223].

Автори відзначають, що при неправильному співвідношенні тенденцій феномену перфекціонізму виникає небезпека формування невротичного перфекціонізму. При цій формі перфекціонізму, людині здається все не достатньо досконалим, повноцінним, ідеальним. Як наслідок цього, будь-яка проблема чи справа перетворюються в черговий загрозливий виклик (для неї самої).

При «нормальному» перфекціонізмі людина отримує задоволення від роботи, бажає поліпшити свої результати і прагне до саморозвитку, залишаючись при цьому здатною прийняти факт наявності кордону, особистісної або ситуативної досконалості.

Домінування тієї чи іншої складової перфекціонізму дозволяє прогнозувати ризик формування певних девіацій [5, с. 224].

У проведеному Т. В. Бесковою дослідженні взаємозв'язків перфекціонізму зі способами реагування на успіх і невдачу іншого, було встановлено, що високі стандарти, які перфекціоніст встановлює перед собою призводять до розгортання та ескалації порівняльної діяльності (коли порівнюєш себе з усіма і кожним), що в підсумку проявляється у хворобливому реагуванні на досягнення інших людей, які прирівнюються до власної поразки («чим більше досягла інша людина, тим менш значимі мої результати») [6, с. 34].

Вченими обґрунтовані феноменологічні підстави для гіпотези про взаємозв'язок заздрісності та перфекціонізму:

1. Обидва психологічні конструкти пов'язані з ворожістю. Ворожий компонент заздрісності розуміється як моментальна захисна реакція, що виникає у відповідь на фрустрацію та сором, викликані переживанням неповноцінності при невтішних соціальних порівняннях

Експерти у вивченні перфекціонізму також відзначають «глибинну деструктивність та дисфункціональність» цієї риси, всупереч поширеним позитивним описам перфекціоністів як цілеспрямованих та орієнтованих на соціальне схвалення осіб.

2. Тригером заздрісності служать невтішні соціальні порівняння. Ще на початку 90-х років. Низкою авторів було віднесено схильність до частих соціальних порівнянь із висхідною спрямованістю («орієнтація на полюс "найуспішніших"») до характеристик когнітивного стилю перфекціоністів. Феноменологія цієї риси включає прагнення бути кращим, опору на зовнішні критерії успіху і неуспіху, спрямованість до надмірно високим стандартам, постійні сумніви в якості виконуваної діяльності, часом – залежність від схвалення оточуючих. Кожен із цих параметрів передбачає порівняння з іншими людьми, здібності та думки яких стають важливими індивідуальними орієнтирами [7, с. 178].

Для дослідження взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у чоловіків та жінок використовувалася багатовимірна шкала перфекціонізму П. Л. Хьюїтта, Г. Л. Флетта (в адаптації І. І. Грачової).

Згідно з визначенням авторів цієї шкали, перфекціонізм – це прагнення бути досконалим, бездоганим у всьому. Ґрунтуючись на результатах як власних досліджень, так і досліджень, проведених іншими вченими, автори розглядають три складових перфекціонізму: перфекціонізм, орієнтований на себе; перфекціонізм, орієнтований на інших та соціально приписаний перфекціонізм [7, с. 180].

Результати, отримані у дослідженні перфекціонізму у засуджених чоловіків та жінок, представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники перфекціонізму у засуджених чоловіків та жінок (M±m)

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
Перфекціонізм, орієнтований на себе	70,04±2,19	66,26±3,89	0,84	-
Перфекціонізм, орієнтований на інших	55,34±1,33	55,95±2,37	0,51	-
Соціально приписаний перфекціонізм	55,95±2,31	56,43±3	0,12	-

Показники у чоловіків та жінок склали: за шкалою «Перфекціонізм, орієнтований на себе» – 70,04±2,19 у чоловіків та 66,26±3,89 у жінок; за шкалою «Перфекціонізм, орієнтований на інших» – 55,34±1,33 у чоловіків та 55,95±2,37 у жінок; за шкалою «Соціально приписаний перфекціонізм» у чоловіків 55,95±2,31 та 56,43±3 у жінок. Математико-статистичний аналіз не виявив відмінностей між групами.

Слід зазначити, що в обох групах показники з урахуванням довірчих інтервалів знаходяться на низькому рівні. Таким чином, досліджувані в цілому характеризуються низьким рівнем стандартів особистості по відношенню до себе, низьким рівнем оцінювання та цензурування своєї поведінки, а також низькою вираженістю мотиву прагнення до досконалості; слабким розвитком переконань та очікувань щодо здібностей значущих інших та акцентуванням виняткової важливості їх досконалості. Також досліджувані характеризуються слабкою потребою відповідати стандартам значущих інших та очікуванням нереалістичних стандартів, що пред'являються оточуючими.

Разом з цим, слід звернути увагу на те, що як у чоловіків, так і у жінок, найбільш вираженим є перфекціонізм, спрямований на себе, розвиток якого може стати однією з «мішеней» у здійсненні психокорекційної програми.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у засуджених чоловіків та жінок надано у таблиці 2.

Таблиця 2

Взаємозв'язки заздрісності з перфекціонізмом у засуджених чоловіків та жінок (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)		Група 2 (жінки)	
	Заздрість – неприязнь	Заздрість – смуток	Заздрість – неприязнь	Заздрість – смуток
Перфекціонізм, орієнтований на себе	-0,009	0,145	0,159	0,161
Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,204	0,233	0,222	0,138
Соціально приписаний перфекціонізм	0,235	0,280	0,387*	0,594**

Примітка: рівень значущості : * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

У групі жінок на статистично значущому рівні зафіксовано позитивний кореляційний зв'язок між шкалою «Соціально приписаний перфекціонізм» та шкалами «Заздрість – неприязнь», $r = 0,387$ при $p \leq 0,05$ та «Заздрість – смуток», $r = 0,594$ при $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що у жінок з підвищенням рівня відчуттів, що інші люди пред'являють до них нереалістичні вимоги та переконані у власній неспроможності, підвищується прояв

зздрості, яка забарвлена як відчуттям неприязні, озлобленості та гніву так і відчуттям смутку та зневіри.

Представляється важливим відзначити те, що шкала «Соціально приписаний перфекціонізм» у групі жінок корелює як зі шкалою «Заздрість – неприязнь» так і зі шкалою «Заздрість – смуток», проте як у групі чоловіків не зафіксовано жодного взаємозв'язку. Це свідчить про те, що у жінок зростання соціально приписаного перфекціонізму актуалізує почуття заздрісності, проте як у чоловіків цей вид перфекціонізму не пов'язаний з почуттям заздрісності. У групі чоловіків не зафіксовано жодного взаємозв'язку. Це свідчить про те, що усі види перфекціонізму відокремлені від почуття заздрісності.

Отримані дані деякою мірою узгоджуються з думкою Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорової і Т.Ю. Юдеївої, які вважають перфекціонізм складним психологічним утворенням, що включає такі параметри, як: завищений рівень домагань; поляризована, «чорно-біла» оцінка результату власної діяльності; переважна зосередженість на невдачі при ігноруванні реальних успіхів і досягнень; відчуття власної невідповідності позитивним представленням інших людей про себе; оцінка багатьох нейтральних ситуацій з позицій рівня своїх досягнень; надмірні вимоги до інших і завищені від них очікування та перманентне порівняння себе з іншими людьми при орієнтації на полюс «найуспішніших і досконалих». Так, для останнього параметру – порівняння, як правило, вибираються найбільш гідні люди, які багато чого досягли, найталановитіші. Наслідки таких порівнянь – невдоволення собою та перманентне почуття заздрісності [8, с. 20].

Отже, у групі жінок зростання соціально приписаного перфекціонізму супроводжується посиленням обох видів заздрісності, тоді як у чоловіків усі види перфекціонізму виявилися відокремленими від почуття заздрісності.

Виявлення особливостей перфекціонізму у засуджених показало, що в обох групах показники з урахуванням довірчих інтервалів знаходяться на низькому рівні. Досліджувані в цілому характеризуються низьким рівнем стандартів особистості по відношенню до себе, низьким рівнем оцінювання та цензурування своєї поведінки, а також низькою вираженістю мотиву прагнення до досконалості; слабким розвитком переконань та очікувань щодо здібностей значущих інших та акцентуванням виняткової важливості їх досконалості; слабкою потребою відповідати стандартам значущих інших та очікуванням нереалістичних стандартів, що пред'являються оточуючими. В обох групах досліджуваних найбільш вираженим є перфекціонізм, спрямований на себе, розвиток якого може стати однією з «мішеней» у здійсненні психокорекційної програми.

Список використаної літератури:

1. Лісовенко А.Ф. Заздрісність та нарцисизм. Наука і освіта. *Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України*. Одеса. 2016. № 2–3. С. 83–90.
2. Груб'як О. М. Психологічне благополуччя особистості у період ранньої дорослості: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ. 2015. С. 219.
3. Саннікова О.П. Багатовимірні концепції особистості. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет»*. За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя: ЗНУ. 2013. № 1(3). С. 16–21.
4. Кучманіч І.М., Отреп'єва Г.Р. Феномен заздрості як об'єкт психологічного аналізу. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. 2010. Том 2. Вип. 10(91). С. 177–181.
5. Данилевич Л.А. Перфекціонізм як особистісний чинник академічної обдарованості студентів: дис. канд. психол. наук.: спец. 19.00.01. «Загальна психологія, історія психології». К. С. 222.

6. Лісовенко А. Ф. Впевненість у собі осіб з різною схильністю до заздрості. *Наука і освіта*. 2014. № 2. С. 32–37.
7. Кучманич І.М. Отреп'єва Г.Р. Феномен заздрості як об'єкт психологічного аналізу. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. 2010. Том 2. Вип. 10 (91). С. 177–181.
8. Лісовенко А.Ф. Взаємозв'язок показників заздрості і ворожості особистості. *Зб. мат.-лів наук.-практ. конф. молодих учених та студентів [«Проблеми сучасної психології особистості»]* (Одеса, 29 квітня 2014 р.) ПНПУ імені К.Д. Ушинського. Вип. 5. С. 16–23.
9. Карсканова С.В. Психологічне благополуччя особистості як основа фахового зростання: дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Київ. 2012. С. 200.
10. Лісовенко А.Ф. Особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до переживання заздрощів. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України*. Одеса. 2014. № 11. С. 107–112.
11. Максименко С.Д. Загальна психологія. Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. С. 272.
12. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. К.: Наукова думка, 1998. С. 216.
13. Яланська С.П. Формування та розвиток особистості: конструктивні й деструктивні фактори. *Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Вип. 64. Полтава : ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2015. С. 17–22.

CHARACTERISTICS OF PERFECTIONISM AND ITS RELATIONSHIP WITH ENVY IN CONVICTED MEN AND WOMEN

Olena Mohoreva

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: alena23mohoreva@gmail.com*

The article considers the relevance of the study of the phenomenon of envy and perfectionism. It is noted that it is a complex psychological phenomenon, which is characteristic of human nature, determined by various factors, has a variety of forms and degrees of expression. Envy has tendencies of unconscious functioning in the individual, giving rise to various modifications of manifestations provided by the activation of psychological protection mechanisms, and can lead to violations, disorder, hatred and destruction in human relations.

Attention is focused on the main mechanisms of envy formation, among which internalization, the mechanism of causal delusion, the mechanism of social comparison, and the mechanism of categorization are distinguished.

As for the phenomenon of perfectionism, in recent decades it has become the subject of intensive empirical research in the field of psychological science. It is noted that the phenomenon of perfectionism is understood as the subject's desire for perfection, high personal standards, a person's desire to bring the results of any of his activities to the highest standards, the need to improve the products of his activity.

The multidimensional scale of perfectionism by P.L. Hewitt, G.L. Flett (adapted by I.I. Grachova) was used to study the features of perfectionism and its relationships with envy in men and women.

According to the definition of the authors of this scale, perfectionism is considered the desire to be perfect, flawless in everything.

In the course of the conducted research on the comparison of perfectionism and its relationships with envy, it was found that in a group of women, the growth of socially attributed perfectionism is accompanied by an increase in both types of envy, while in men, all types of perfectionism turned out to be separate from the feeling of envy.

The grounds for the hypothesis about the relationship between envy and perfectionism were considered: both psychological constructs are associated with hostility. The hostile component of envy is un-

derstood as a momentary defensive reaction arising in response to frustration and shame caused by the experience of inferiority in the face of unflattering social comparisons; envy is triggered by disappointing social comparisons.

Key words: envy, jealousy, perfectionism, hostility, narcissism, defense mechanisms, frustration, social maladaptation.

УДК 316.61

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.5>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМЦЯ

Надія Нагорна

*Національний університет «Чернігівська політехніка»,
вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, Україна, 14027
e-mail: lev.nadiya@yahoo.com*

У статті аналізуються особливості дослідження психологічного портрету особистості соціального підприємця. Спираючись на результати вітчизняних та зарубіжних наукових пошуків, авторка вказує, що образ підприємця почав формуватися з моменту виникнення підприємництва як сфери діяльності. З тих пір, під впливом різноманітних суспільних процесів (громадянських, політичних, економічних, соціальних, екологічних, психологічних та безпекових) відбулась трансформація уявлень про підприємця взагалі, так і його професійно-особистісних якостей, мотивації, ціннісних орієнтацій зокрема. Якщо ранішні уявлення про підприємця давали розуміння про необхідність тих чи інших якостей особистості, рис характеру (готовність брати на себе ризики, орієнтир на прибутковість власної діяльності, конкуренцію, організація виробництва та роботи з іншими, інноваційність у щодо товару або способу його виробництва). То сучасні дослідження дають опис та ґрунтовну характеристику якостей типового та успішного підприємця. В статті приділяється увага вивченню ціннісних орієнтацій підприємця, мотивів його діяльності, оскільки ці аспекти психологічного портрету зазнали значних змін через розвиток та впровадження концепцій сталого розвитку суспільства, соціально відповідального бізнесу, соціального підприємництва. Психологічний портрет соціального підприємця окреслено через притаманність особистості наступних характеристик: підприємливості (активність, незалежність, ризикованість, ініціативність та творчість); вмотивованості як на успіх у підприємстві, так і у досягненні сталих соціальних змін (вектор мотивації, моральність, альтруїзм); діловитості (цілеспрямованість, рішучість, прагнення до вдосконалення, наполегливість, поінформованість.); відкритості до взаємодії з іншими (комунікабельність, емпатійність та довіра, партисипативність).

Ключові слова: підприємництво, підприємець, соціальний підприємець, психологічний портрет, психологічний портрет особистості соціального підприємця.

Постановка проблеми. Питання дослідження психологічних особливостей особистості, котра займається підприємництвом, піднімаються достатньо давно. Однак, відносно новий формат бізнесової діяльності, соціальне підприємство, має відповідно менший пласт напрацювань. Вимоги до соціального підприємця, як ключового суб'єкта розвитку соціального підприємства, з одного боку, мають відображати властивості бізнесової діяльності, а з іншого – вбирають риси соціальної роботи, якості соціального працівника. Відтак, окрім необхідності у гармонійному поєднанні підприємницьких та суспільно важливих якостей, психологічний портрет соціального підприємця має, на нашу думку, бути доповненим рядом актуальних соціально-психологічних характеристик.

Аналіз останніх публікацій. Образ підприємця формувався мислителями і теоретиками від появи самого підприємства: особистість, котра готова взяти на себе ризики (Р. Кантільйон), має орієнтир на прибутковість власної діяльності, конкуренцію (А. Сміт), здійснює роль організатора виробництва та роботи з іншими (Ж.-Б. Сей), має інноваційний підхід по самого товару або способу його виробництва (Й. Шумпетер).

Конкретизацією психологічних особливостей портрета підприємця займаються як економісти (Н. Добрава, М. Бутко та ін.), так і психологи (В. Москаленко, Л. Карамушка та ін.). Однак, психологічний портрет соціального підприємця залишається малодослідженим.

Метою статті є окреслення психологічних особливостей портрета особистості соціального підприємця.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наявних напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців дає можливість побудувати наше дослідження за такою логікою: особливості особистості підприємця, психологічний портрет особистості як суб'єкта підприємницької діяльності, особливості психологічного портрета соціального підприємця.

Історія становлення та розвитку концепту «підприємництва» нараховує більше трьох сотень років, відповідно змінювались погляди теоретиків, науковців та практиків щодо особистості підприємця. Аналізуючи наукові доробки з питань генези підприємництва, варто вказати, що дослідники-економісти виділяють декілька етапів, кожен з яких відображає зміни у сприйнятті та розумінні сутності, ролях та функціях підприємця. Відтак, на момент введення в науковий вжиток, у 17 ст., підприємець розглядався як індивід, котрий відповідає за весь цикл виробництва та реалізації товару, бере на себе ризики та приймає економічні рішення в умовах невизначеності та непостійності прибутку (за Р. Кантільйоном [2]). Погляди А. Сміта [6] щодо особистості підприємця вказують на збільшення уваги саме на отриманні прибутку, його важливості, що сучасні науковці [3] пояснюють слідуванням механізмів та правилам економічної конкуренції. Д. Рікардо [3] акцентував на інвесторській ролі підприємця, що є елементом ефективної господарської діяльності. Певні зміни у сформований образ підприємництва та підприємця були внесені в 19 ст. під впливом напрацювань Ж.Б. Сея, котрий розглядав організацію виробництва як ключовий обов'язок підприємця. Для реалізації останнього особистості необхідні були відповідні знання та розуміння інших, спільних дій та обставин, що можуть впливати на основні фактори виробництва [6].

Новою віхою у розвитку підприємництва та поглядів на підприємця стали напрацювання Й. Шумпетера [21]. Дослідник наголошував на інноваційному підході до організації виробництва старих товарів та створенню нових шляхом застосування «нових комбінацій». Відтак, підприємець, за Й. Шумпетером, це особистість, котра є творцем інновацій, наділена лідерськими якостями та прагне змін.

Суспільні процеси середини 20 ст. призвели до зміни не лише поглядів на підприємництво та особистість, як на його ключового суб'єкта, а й до зміни самої практики ведення підприємницької діяльності. Велику роль у теорії та практиці підприємництва починають відігравати управлінські, соціальні, етико-філософські та психологічні аспекти. Так, Л. Мізес [3] робив акцент на особистих характеристиках підприємця, його ролі у врегулюванні економічного балансу. Г. Саймон [3], досліджуючи специфіку прийняття управлінських рішень у складних ситуаціях, вказував на значну роль мотивів та прийнятності у діях для підприємця. З аналізу функцій підприємця, зробленого К. МакКоннеллом та Ст. Брю [3], варто підкреслити ті економіко-психологічні характеристики особистості, що, на думку науковців, дозволяли зреалізувати підприємництво: економічна ініціатива, неординарні рішення, інноваційний підхід до товарів та у виробничому процесі, зважений економічний ризик та відповідальність.

Сучасне розуміння поняття «підприємець», в економічній науці, напряму корелює з визначенням підприємницької діяльності у чинному законодавстві [1], де зазначаються ключові її риси: самостійність, ініціативність, ризикованість та суб'єктність особистості, котра її здійснює. Відтак, аналізуючи всі наведені вище якості особистості підприємця,

Н. Добрава та М. Осипова [6] вказують на ситуацію постійного пошуку, в якій знаходиться підприємець (пошук ідеї бізнесу, пошук команди, партнерів, ринків збуту, стратегій розвитку). При чому цей пошук, на думку авторок, відбувається постійно, оскільки суспільство є динамічним і постійно з'являються нові запити, а підприємцю потрібно на них реагувати.

Окрім цього, під впливом концепцій, що покликані на захист прав людини, сталого розвитку суспільства, підтримку та розвиток персоналу та інше, підприємництво, як інституція, змінюється. Відтак, підприємці сучасності піклуються не лише про прибуток та тенденції ринків, а й про те більше, чого можна досягти чи на що можна вплинути, ефективно розпоряджаючись прибутком: працівники, їх сім'ї, громада, суспільство. Подібне, на нашу думку, вказує на трансформацію ціннісного поля підприємців, їх мотивацію, зміни сфер досягнень. Саме тому, стає можливим розвиток не тільки теоретичних концепцій соціальної відповідальності бізнесу, соціального підприємництва чи циркулярної економіки, але й реальна поява підприємців та підприємств, що їх реалізують.

Таким чином, аналіз із елементами ретроспекції вказує на те, що образ підприємця змінюється. На це здійснюють вплив політичні, економічні, екологічні та суспільні процеси, що відбуваються в світі та державі. Так, від етики капіталізму, з її орієнтиром виключно на прибуток, через розуміння ролі менеджера, інновацій та творчого підходу, до принципів сталого розвитку та циркулярної економіки, з орієнтиром на суспільні потреби.

Під впливом означених вище трансформацій також відбуваються зміни у психологічному портреті підприємця. Спроби для формування якомога повнішого опису психологічних особливостей, рис характеру, професійних та особистісних якостей здійснюються представниками різних галузей наукового знання. Так, вчені-філософи [5], аналізуючи особливості діяльності підприємця, вказують на важливість поєднання підвалів філософії раціоналізму, за якої доцільність та цілеспрямованість у діях та результатах активності суб'єкта підприємницької діяльності, висувалась на передній план; принципи філософії інтуїтизму, де чуттєвий досвід, інтуїція та творчі здібності значно доповнюють портрет підприємця, оскільки вказують на ті властивості особистості, що пов'язані з підсвідомими процесами. А також філософія прагматизму, де досягнення успіхів, рух вперед через розуміння намірів та бажань кристалізують образ індивідуаліста, якому властиві орієнтир на успіх, зважений ризик, ініціативність та творчість, лідерство.

Окремо варто вказати, що підприємницька діяльність завжди реалізується в умовах конкретного соціокультурного простору, де прийнятними є визначені суспільні норми. Інтеріоризація особистістю означених норм та цінностей, в аспекті підприємницької діяльності, сприяє розвитку економічної / підприємницької культури індивіда. І саме, економічна культура підприємця, на думку Р. Олексенко [14], формується в рамках всього різноманіття соціальних відносин, а тому не може не містити осуспільненого, партнерського компонентів. Відтак, активність підприємця щодо вивчення, розуміння та подальшого задоволення потреб клієнта стає особливо цінною не лише через оптимізацію виробничих, маркетингових та менеджерівських процесів, а й тому що підприємство та його потенційні чи реальні клієнти є представниками конкретних громад і суспільства, і не можуть існувати поза тими суспільними процесами, що характерні для громади та суспільства (правовими, політичними, економічними, безпековими та ін.).

Таким чином, окрім важливих професійно-особистісних якостей підприємця, вчені-філософи звертають увагу на ціннісні орієнтації підприємця, його партнерські взаємодії в громаді та суспільстві.

Аналіз психологічного портрету підприємця, доволі часто, є предметом досліджень науковців у сфері економіки. Так, Г. Карпюк [8], авторка навчального посібника з основ

підприємництва для здобувачів професійної освіти, вказує на те, що для реалізації підприємницької діяльності особистість має володіти спеціальними якостями: волею, здатністю протистояти викликам, здійснювати вплив на інших через результати свого успіху, обміркованою витратою сил та енергії. А також підприємець, на думку дослідниці, це той індивід, який спроможний: брати на себе відповідальність; самостійно приймати основні рішення; розробляти та впроваджувати інновації серед продукції, у виробничих процесах чи організації діяльності; ризикувати щодо різного типу власних ресурсів (час, зусилля, ділова репутация, кошти).

М. Бутко, А. Неживенко та Т. Пепа [4], досліджуючи психологічний портрет підприємця, виокремлюють три блоки важливих його якостей: інтелектуальний (компетентність, комбінаційний хист, розвинена уява, реальна фантазія, розвинена інтуїція, перспективне мислення), комунікативний (талант координатора зусиль співробітників, здатність і готовність до терпимості у спілкуванні з іншими людьми і водночас здатність йти проти течії) та мотиваційно-вольовий (схильність до ризику, відповідальність, прагнення боротися й перемагати, потреба в самореалізації й суспільному визнанні, вираженість мотиву успіху). Окрему увагу в даному дослідженні приділено аналізу якостей успішного підприємця (лідерство, готовність до ризику та творчість (інноваційність)), що доповнюють психологічний портрет типового суб'єкта підприємницької діяльності.

Отже, узагальнюючи результати дослідження вчених-економистів щодо психологічного портрету підприємця, можна підсумувати, що ними, перш за все, визначені якості особистості, що є ключовими в підприємницькій діяльності. Окремо, варто вказати на формування набору рис, властивих типовому та успішному підприємцю.

Звісно, аналіз психологічного портрета суб'єкта підприємницької діяльності вченими-психологами має ґрунтовнішу основу. Він передбачає не лише перелік та характеристику тих чи інших якостей особистості підприємця, а й емпіричні дослідження щодо особливостей прояву цих якостей, ціннісних орієнтацій підприємця, мотивації та ін.

Так, І. Лантух [9], аналізуючи психологічний портрет суб'єктів підприємницької діяльності, вказує на компоненти /напрямки означеного портрету: ставлення до праці (відповідальність, творчість та прагнення творити, уважність та інтерес до предмету праці, висока працездатність, зацікавленість); стиль поведінки у професійній діяльності (діловитість, організованість, самостійність, цілеспрямованість та рішучість, авторитетність); якості розуму та знання (аналітичність та критичність, логічність); інженерно-організаційні вміння (планування роботи, окреслення професійних задач, лідерство, новаторство та підтримка колективу); адміністративні вміння (застосування та накопичення соціального досвіду, логічність та доказовість у діях, вміння переконувати інших, приймати управлінські рішення); ставлення до людей (дипломатичність, витриманість, врівноваженість, товариськість); ставлення до себе (самокритичність та саморозвиток, почуття власної гідності). Дослідник зазначає, що центральною проблемою підприємницького феномену є питання соціальної ролі підприємництва в суспільстві, що з одного боку впливає на соціальні інтереси та цінності в економіці та суспільстві, а з іншого – на прагнення підприємців збільшити власний прибуток. Така ситуація, на думку автора, вимагає від особистості підприємця постійного балансу, врахування особистісних та суспільних інтересів, розвитку відповідних особистісних якостей. Однією з таких якостей, за поглядом І. Лантуха, є особистісна надійність суб'єкта підприємницької діяльності, що виступає комплексним утворенням, яке забезпечує стабільність особистісно-функціонально-діяльнісних показників суб'єкта підприємницької діяльності в процесі трансформації соціокультурного простору [10].

Вивчення ціннісних орієнтацій підприємців стало також предметом дослідження Д. Селєзньова та В. Качарової, котрі виділили специфічні для підприємницької діяльності

цінності особистості. Так, на думку дослідників [17], наряду з представниками інших сфер діяльності, для підприємців властиві такі особливості у поділі блоків цінностей особистості: матеріальні цінності (об'єкт діяльності, засоби виробництва, грошові кошти); соціальні цінності (ділові зв'язки, ділова репутація, особиста свобода, особливе становище в суспільстві); духовні цінності (моральні та естетичні цінності, знання). При чому, саме присутність духовних цінностей, за висновками авторів, визначається індивідуально в кожному конкретному випадку та вказують на певну конфігурацію пріоритетів особистості, її ціннісних орієнтацій.

Через аналіз економічних цінностей особистості, що є одним із проявів економічної / підприємницької культури, та на основі наукових досліджень психологічних особливостей підприємництва і підприємливості, вітчизняними науковцями (В. Москаленко та ін.) [12] було виокремлено наступні структурні складові, або загальні риси (диспозиції) підприємницького типу особистості: ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські здібності, незалежність, самовпевненість, прагнення до самореалізації, поінформованість, відповідальність. Критерії виявлення диспозицій, що визначають підприємливість, їх відповідне змістовне наповнення, на думку О. Міщенко, може також свідчити про рівень економічної культури особистості [11].

Ю. Пачковський [15], аналізуючи підприємницьку поведінку особистості, приходить до висновку про наявність її складових, що забезпечують виконання різних аспектів діяльності (ініціативність, ризикованість, творчість, незалежність та активність). Означені компоненти разом вказують на розвиток підприємливості особистості.

Якраз С. Яновська [19], досліджуючи психологічну структуру підприємницької активності в малому бізнесі, доходить висновку, що основою для реалізації підприємницької активності є високий рівень інтелекту особистості, висока самооцінка та упевненість у своїх можливостях, відкритість і безпосередність у спілкуванні, здатність до довіри та схильність до нетривіальних рішень, ризику, творчий потенціал. Однак, на думку дослідниці, окремі риси особистості можуть й стримувати реалізацію та розвиток підприємницької активності: підозрілість і обережність у встановленні нових контактів, проникливість та несформований полос самоконтролю.

Вивчення проблеми професійного вигорання підприємців дозволило Л. Карамущі та Г. Гнускіній [7] зробити висновок про обумовленість професійного виснаження, в тому числі, й особистісними характеристиками підприємців (особистісно-підприємницькі, що представлено рядом якостей особистості підприємця, його підприємницьким потенціалом; особливості мотивації, де означено різні вектори мотивів особистості підприємця; «включеність в роботу», що розкрито через завзятість, активність та енергійність до роботи, вирішення питань).

Отже, здійснений нами аналіз напрацювань вчених-психологів лише поверхнево розкриває окремі особливості психологічного портрету підприємця. Однак, завдяки його вивченню в міждисциплінарному вимірі, стає можливим формування базового образу, що дозволить чіткіше охарактеризувати психологічний портрет соціального підприємця.

Спроби визначити ключові відмінності між представником традиційного бізнесу та соціальним підприємцем реалізуються достатньо давно. Одним з перших, хто доклав зусиль до формування рис соціального підприємця, був Г. Діз. Так, дослідник, аналізуючи напрацювання відомих теоретиків минулого, вказує на ключові відмінні характеристики соціального підприємця, як агента змін у соціальному секторі [20]: усвідомлення та слідування місії щодо створення та підтримки соціальної цінності; визначення та постійний пошук нових можливостей для реалізації цієї місії; постійний розвиток через творчість та інновації, адаптаційні зміни та навчання; сміливість дій, ризикованість; відповідальність

за результати роботи: фінансові та соціальні. Означені риси, на нашу думку, можуть вказувати на такі важливі для соціального підприємця особистісні психологічні якості, як: моральність та гуманність, аналітичність та цілеспрямованість, ініціативність і наполегливість, інноваційність і творчість, готовність до змін та прагнення до самореалізації, готовність до ризику та незалежність, самовпевненість та відповідальність.

Здійснивши аналіз сутності та змістовного наповнення тлумачень поняття «соціальний підприємець», В. Смаль та В. Кокоть [18] приходять до висновку, що більшість з цих трактувань вказують на такі риси, як: винахідливість, відданість справі, наполегливість, бачення нестандартних підходів, прийняття інновацій, високі етичні стандарти, умотивованість, амбіційність.

Автори навчального посібника з соціального підприємництва Української соціальної академії [13], визначають такі риси соціального підприємця: характер, що проявляється через альтруїзм, небайдужість до проблем справедливості та нерівності, емпатійність; освіченість, як пошук нових знань та можливостей для реалізації нових ідей, вирішення соціальних проблем; особистий досвід взаємодії із соціальним середовищем, через системний підхід та зосередженість на конкретній соціальній ситуації; підприємливість, що розкриває всі особливості підприємницького потенціалу особистості у відповідності до завдань соціального підприємства.

За результатами власного емпіричного дослідження, що мало на меті визначити індивідуально-психологічні особливості осіб, які займаються соціальним підприємництвом, Ю. Романова та В. Лісецька [16] вказують на високі показники екстраверсії, відкритості досвіду, добросовісності, схильності до творчості, цілеспрямованості та рішучості, а також за «Шкалою емоційного відгуку». Авторки приходять до висновків про те, що особистість соціального підприємця можна охарактеризувати як активного, екстраверсійного, схильного до рефлексії та самоаналізу, сприйнятливого до нового, творчого індивіда, котрий має значну працездатність, високий рівень емпатії.

Таким чином, за результатами аналізу напрацювань, психологічний портрет соціального підприємця, на нашу думку, може бути окреслено через притаманність особистості наступних характеристик: підприємливість як якість (активність, незалежність, ризикованість, ініціативність та творчість); умотивований як на успіх у підприємстві, так і у досягненні сталих соціальних змін (вектор мотивації, моральність, альтруїзм); діловитість (цілеспрямованість, рішучість, прагнення до вдосконалення, наполегливість, поінформованість); відкритість до взаємодії з іншими (комунікабельність, емпатійність та довіра, партисипативність).

Висновки. Аналіз наукової літератури з означеного питання дає підстави для наступних узагальнень:

1. образ підприємця постійно змінюється під впливом суспільних процесів: громадянських, політичних, економічних, соціальних, екологічних, психологічних та безпечових;
2. психологічний портрет класичного бізнесмена / підприємця є ґрунтовно опрацьованим як вітчизняними, так й іноземними дослідниками, що дало підстави для окреслення та змістовного наповнення диспозицій підприємницького типу особистості.
3. психологічний портрет соціального підприємця, доволі часто, постає предметом наукових досліджень у контексті порівняння образів з класичним бізнесменом. Проте, вже існують окремі намагання вивчення його компонентів як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Відтак, нами було окреслено теоретичне уявлення про наповнення психологічного портрету соціального підприємця, що потребує детального дослідження за допомогою емпіричного інструментарію в подальших наших роботах.

Список використаної літератури:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22, Ст.144.
2. Антонюк Д. А., Бухаріна Л.М., Онищенко О.А., Шишкін В.О. Підприємництво в сучасних умовах розвитку України : наук.-прак.пос. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. 428 с.
3. Болотов Г.П., Дерій Ж.В., Семченко О.Б. Генеза та розвиток теорій підприємництва. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. Чернігів : ЧДТУ, 2011. № 4 (54). С. 7-16.
4. Бутко М.П., Неживенко А.П., Пепа Т.В. Економічна психологія: навч. посіб. / за ред. М. П. Бутко. Київ : ЦУЛ, 2016. 232 с.
5. Гончарук Т.В., Шумка М.Л. Портретна характеристика сучасного підприємця. *Філософія фінансової цивілізації: Людина у світі грошей*: матеріали міжнар. філос.-економ. читань. Львів, 2008. С. 282-289.
6. Добрава Н.В., Осипова М.М. Основи бізнесу: навч. пос. Одеса: Бондаренко М.О., 2018. 305 с.
7. Карамушка Л., Гнускіна Г. Психологія професійного вигорання підприємців: монографія. К.: Логос, 2018. 198 с.
8. Карпюк Г.І. Основи підприємництва: навч. пос. К., 2021. 108 с.
9. Лантух І.В. Психологічний портрет суб'єктів підприємницької діяльності. *Fundamental and applied researches in practice of learning scientific schools*. 2019. Vol. 32 (2). P.3-10
10. Лантух І.В. Психологічна структура особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності : дис. ... док. психол. наук : 19.00.01. К., 2020. 574 с.
11. Міщенко О.О. Соціально-психологічні детермінанти економічної культури студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. К., 2011. 199 с.
12. Москаленко В.В., Лавренко О.В., Дембицька Н.М., Зубіашвілі І.К. Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія за ред. В.В. Москаленко. К.: Педагогічна думка, 2015. 405 с.
13. Навчальний посібник з соціального підприємництва. Українська соціальна академія. 2021. 162 с. URL: https://siplatform-live.s3.eu-central-1.amazonaws.com/files/helper_usa_1.pdf
14. Олексенко Р.І. Портрет підприємця новітньої формації в сучасних соціо-культурних умовах. *Філософські обрії*. 2015. № 34. С.41-48.
15. Пачковський Ю.Ф. Підприємницька діяльність і становлення ринкових відносин в Україні. *Республіканець*. 1993. №6. С. 50-52
16. Романова Ю., Лісецька В. Індивідуально-психологічні особливості осіб, які займаються соціальним підприємництвом. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2020. № 2 (12). С. 82-86.
17. Селезньов Д.А., Качарова В.М. Ціннісні орієнтації в управлінській діяльності підприємців. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. №1 (39). С. 106-112
18. Смаль В., Кокоть В.Що слід знати про соціальне підприємництво: посіб. URL: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Social_Entrepreneurship_-Guide-WEB-1.pdf
19. Яновська С. Г. Психологічна структура підприємницької активності в малому бізнесі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Харків, 2019. 211 с.
20. Dees J.G. The meaning of social entrepreneurship. Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Duke University's Fuqua School of Business, 2001 (revised vers.). URL:https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Deas_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf
21. Sandal Jan-U. International Study Course in Social Entrepreneurship. URL: <https://janusandal.no/en/om/fil-dr-jan-u-sandal-institute>

PECULIARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF SOCIAL ENTREPRENEUR' PERSONALITY

Nadiia Nahorna

*Chernihiv Polytechnic National University,
95, Shevchenko str., Chernihiv, Ukraine, 14035
e-mail: annaverbytska.che@gmail.com*

The article analyzes the features of the study of the psychological portrait of the personality of a social entrepreneur. Based on the results of domestic and foreign scientific research, the author points out that the image of an entrepreneur began to form from the moment of the emergence of entrepreneurship as a field of activity. Since then, under the influence of various social processes (civil, political, economic, social, ecological, psychological and security) there has been a transformation of ideas about the entrepreneur in general, as well as his professional and personal qualities, motivation, value orientations in particular. If the early ideas about the entrepreneur gave an understanding of the need for certain personality qualities, character traits (readiness to take risks, focus on the profitability of one's own activity, competition, organization of production and work with others, innovativeness in relation to the product or the method of its production). Modern studies provide a description and thorough characterization of the qualities of a typical and successful entrepreneur. The article pays attention to the study of the value orientations of the entrepreneur, the motives of his activity, since these aspects of the psychological portrait have undergone significant changes due to the development and implementation of the concepts of sustainable development of society, socially responsible business, and social entrepreneurship. The psychological portrait of a social entrepreneur is outlined due to the inherent personality of the following characteristics: entrepreneurship as quality (activity, independence, risk-taking, initiative and creativity); motivation both for success in entrepreneurship and in achieving sustainable social changes (vector of motivation, morality, altruism); business skills (focus, determination, striving for improvement, perseverance, awareness); openness to interaction with others (communicability, empathy and trust, participation).

Key words: entrepreneurship, entrepreneur, social entrepreneur, psychological portrait, psychological portrait of the personality of a social entrepreneur.

УДК 159.944.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.6>

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ПРОКРАСТИНАЦІЇ У ПСИХОЛОГІЇ

Наталія Назарук

*Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
пл. Міцкевича, 3, м. Івано-Франківськ, Україна, 76008
e-mail: nazar-nata@ukr.net*

У статті розглядається актуальна проблема сьогодення, яка полягає у прокрастинації особистості. Описано особливості прокрастинації у різних груп фахівців та студентів. У науковій літературі представлені роботи щодо нейропсихологічних механізмів розвитку прокрастинації, прокрастинації як фактору суб'єктивного сприйняття часу, зв'язку прокрастинації зі спрямованістю особистісного майбутнього, копінг-стратегіями, тривожністю, депресією, соматичними захворюваннями, перфекціонізмом. У психології немає єдиного погляду на визначення феномену прокрастинації. Можна представити узагальнене визначення прокрастинації як добровільного і свідомого відкладення особистістю важливої діяльності, як захисну реакцію на психологічну напругу та стрес. Проаналізовано психодинамічний, поведінковий та когнітивний підходи до розуміння суті феномену прокрастинації. З прокрастинацією ми пов'язуємо синдром відкладеного життя (або невроз відкладеного життя) і синдром завченої безпорадності. Гіперопіка батьків або позиція відстороненої байдужості теж може сприяти прокрастинації. У статті розглянуто фактори, що свідчать про схильність людини до прокрастинації: імпульсивність, орієнтація на пошук емоцій і відчуттів, складність у подоланні розриву між наміром і дією, погана зосередженість. Виділено типи прокрастинаторів: розслаблені і напружені; активні і пасивні; не-прокрастинатори, продуктивні прокрастинатори і непродуктивні прокрастинатори; «шукачі гострих відчуттів», «нерішучі» прокрастинатори, «уникаючі» прокрастинатори. Проаналізовано групи причин прокрастинації (психологічні, соціально-психологічні, педагогічні, психофізіологічні, емоційні, мотиваційні, поведінкові, ресурсні). До причин прокрастинації відносять: низьку мотивацію, страх помилки або страх успіху, перфекціонізм, неприємну роботу або завдання, чіткі часові рамки, небажання брати на себе відповідальність, відсутність навички планування часу. Переважно низька прокрастинація супроводжується адаптивними та відносно адаптивними копінг-стратегіями, а висока – неадаптивними.

Ключові слова: прокрастинація, активні і пасивні прокрастинатори, розслаблений і напружений тип прокрастинатора, не-прокрастинатор, продуктивний прокрастинатор, непродуктивний прокрастинатор, причини прокрастинації.

Постановка проблеми. Складні умови останніх років великою мірою впливають на особистість. Карантин, онлайн навчання і робота, війна ставлять нові виклики до адаптації особистості. Мобільність, висока самоорганізація, внутрішня мотивація є затребуваними характеристиками особистості. Але попри це все частіше ми стикаємося з неорганізованістю, негативними емоціями, синдромом відкладеного життя, вивченою безпорадністю і прокрастинацією. Особистість ніби перебуває в “замороженому” стані і вичікує кращих обставин, щоб почати жити. Але життя йде “тут-і-тепер” і сьогоднішній момент уже не повториться в майбутньому. З цим пов'язана і прокрастинація, згідно якої людина постійно відкладає прийняття рішення і виконання завдань на невизначений термін. Саме тому сьогодні особливо актуальності набуває вивчення проблеми прокрастинації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Феномен прокрастинації у зарубіжній психології почали досліджувати ще в середині ХХ ст. Саме у 1977 р. у своїй книзі «Прокрастинація в житті людини» П. Рінгенбах

визначив феноменологію давно знайомого для нас явища, та вперше вжив в науковому контексті термін «прокрастинація». Цим терміном зазначають, свідоме відкладання суб'єктом намічених дій, не дивлячись на те, що це спричинить певні проблеми. У цьому ж році була видана книга А. Елліса і В. Кнауса «Подолання прокрастинації», основою для якої слугував клінічний досвід науковців. У 1983 р. вийшло перше видання науково-популярної книги Дж.Бурка і Л.Юен «Прокрастинація: що це таке і як з нею боротися», що також базувалась на матеріалах багаторічної консультативної практики. Після виходу в світ цих книг, в середині 1980-х рр., тема прокрастинації привернула до себе увагу багатьох вчених – стали з'являтися теоретичні огляди і емпіричні дослідження [9, с. 58; 10, с. 210].

Феномен прокрастинації у професійній діяльності вивчався на прикладі ІТ-фахівців та членів віртуальних проектних груп. Описано особливості прокрастинації у керівних працівників фізичної культури та спорту, спортсменів вищої професійної кваліфікації, спортсменів індивідуальних та командних видів спорту. Прокрастинація у педагогічних працівників розглядалася у контексті їх схильності до стресу та вмінні з ним справлятися; у взаємозв'язку із ступенем задоволення своєю роботою; у розрізі стилів прийняття рішень керівниками освітніх організацій; у залежності з рівнем перфекціонізму; у взаємозв'язку з копінг-стратегіями, тривожністю, депресією, соматичними захворюваннями тощо [11, с. 66].

В. Дуб, К. Дубініна, О. Гліченко досліджували академічну прокрастинацію студентів, Д. Євдокимова та В. Качарова розглядають прокрастинацію як фактор суб'єктивного сприйняття часу, В. Лугова, Г. Чуйко, М. Комісарик вивчали причини, наслідки та шляхи подолання прокрастинації, О. Журавльов та О. Журавльова описали нейропсихологічні механізми розвитку прокрастинації, М. Дворник вказує на зв'язок прокрастинації зі спрямованістю особистісного майбутнього, Т. Колтунович та О. Поліщук розробили динамічну модель прокрастинації, О. Камінська досліджувала психологічні особливості здобувачів вищої освіти завдяки встановленню взаємозв'язку між рівнем прокрастинації та домінантними копінг-стратегіями студентів, С. А. Наход досліджувала предиктори прокрастинації у професійній діяльності фахівців соціономічних професій, Ю. Шайгородський описав феномен політичної прокрастинації. Причини, способи профілактики та корекції прокрастинації описано у працях J. Burka, J. Ferrari, N. Milgram.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному аналізі феномена прокрастинації, її видів, компонентів, причин та впливу індивідуальних особливостей людини на її прояв.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Треба відзначити, що в сучасній зарубіжній і вітчизняній психології досі немає єдиного визначення феномену прокрастинації.

П. Стіл розглядає прокрастинацію як добровільне відкладання суб'єктом запланованих справ, незважаючи на очікувані негативні наслідки, що спричинить така затримка. Цю затримку можна вважати ірраціональною, оскільки вагомої, «поважної» причини для відкладання не існує. Можливі також варіанти, коли відбувається відкладання початку виконання справи, її завершення при усвідомленні того, що конструктивності це не принесе [9, с. 59].

Д. Євдокимова, В. Качарова визначають, що прокрастинація – психологічний термін, що означає схильність людини відкладати неприємні завдання на потім, тяжіння до справ, що приносять більше задоволення або швидший результат. Часто переходить у хронічну форму, що породжує психологічні проблеми, такі як стрес і тривожність [6, с. 22].

С. А. Наход визначає прокрастинацію як особистісну диспозицію, що проявляється в діяльності і поведінці людини та характеризується відтермінуванням значущих справ.

Дослідниця встановила, що вона взаємопов'язана з рисами особистості, особливостями мотивації і має вікові закономірності розвитку [11, с. 70 – 71].

На думку С. Лея, прокрастинацією також є добровільне, ірраціональне відкладання намічених дій, при тому, що для особистості це спричинить відчутний вагомий негативний ефект [9, с. 59].

О. О. Гліченко узагальнює родові і видові характеристики визначень прокрастинації у працях вітчизняних і зарубіжних вчених і доводить, що прокрастинацію можна розглядати як певну поведінкову схильність до зволікання і “відкладання на потім”; як добровільне і свідоме відкладання особистістю важливої діяльності, незважаючи на очікування потенційних наслідків; як брак саморегуляції, розлад вольових процесів, самоорганізованості; як захисну реакцію на психологічне напруження; як конфлікт між “важливим” і “приємним” [1, с. 78].

Л. І. Котляр пропонує своє трактування прокрастинації як процесу постійного добровільного зволікання із виконанням важливих справ у зв'язку з нерозвиненістю вольової поведінки особистості, а також зазначає, що прокрастинація – це вираження емоційної реакції на планові або необхідні справи [9, с. 59].

Н. О. Черничко виділяє такі підходи до розуміння суті феномену прокрастинації: **психодинамічний** – відтермінування справ є наслідком дії механізмів психологічного захисту: особистість відкладає виконання завдань, що можуть викликати негативні емоції, призвести до виринання витіснених спогадів, зашкодити самооцінці тощо; **поведінковий** – прокрастинація виникла в результаті дії феномену «стимул – реакція», тобто відтермінування діяльності отримало позитивне підкріплення; **когнітивний** – в основу прокрастинації закладено уявлення про власну нездатність ефективно виконати поставлене завдання, самостійно ухвалювати рішення, впоратись із труднощами [8, с. 34].

Виникає дуже цікавий феномен. У час швидкого темпу і ритму сучасного життя людині хочеться уповільнитися, залишатися на місці, суб'єктивно відчувати стабільність і спокій, нерухомість. І прокрастинація якраз може сприяти цьому. Це як своєрідний механізм психологічного захисту. Тому ми не розглядаємо прокрастинацію як негативне явище, а як закономірний механізм психологічного захисту, як свого роду інстинктивну реакцію. Рептильний мозок людини, як відомо, має три інстинктивних реакції: бий, біжи або замри. То прокрастинація – це регрес до примітивних відділів мозку і обирає реакцію “замри”.

Страх перед майбутнім, страх невдачі чи навіть страх успіху може змушувати людину прокрастинувати, відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні і так до безконечності. Небажання відчувати емоцію страху викликає прокрастинацію, але це вимагає плати і страх не зникає повністю, а ще більше посилюється, коли настає ситуація дедлайну. Прокрастинація – це спроба нашого тіла обманути мозок, але це виходить тільки на короткий проміжок часу. Людина суб'єктивно відчуває задоволення, ейфорію, радість від того, що прокрастинує, але це триває до певного моменту, після якого настає розчарування, неспокій, печаль, відчуття провини, страх.

З прокрастинацією ми пов'язуємо синдром відкладеного життя (або невроз відкладеного життя) – це звичка жити “потім”. Людина думає, що колись у її житті настане ідеальний момент, щоб почати жити так, як вона цього хоче. Варто лише потерпіти та дочекатися його. Це нашої думку про те, що до прокрастинації великою мірою схильні перфекціоністи, які відкладають роботу до останнього моменту, тому що усвідомлюють, що не можуть зробити її ідеально. С. А. Наход стверджує, що треба враховувати тип перфекціонізму. Нормальний перфекціонізм знижує імовірність відкладання справ, а патологічний – підвищує. При цьому імовірність прокрастинації у дорослому віці значно

знижується, якщо людина здатна раціонально оцінювати свої можливості і ставити перед собою високі, але реалістичні стандарти [11, с. 69 – 70].

З прокрастинацією також можна співвіднести синдром завченої безпорадності (англ. learned helplessness) – стан людини, в якому вона не робить спроб для поліпшення свого стану (не намагається уникнути негативних стимулів або отримати позитивні), хоча має таку можливість. Отже, синдром завченої безпорадності може супроводжувати прокрастинація як один із проявів цього синдрому, який вміщує багато компонентів.

Людину прокрастинувати також може змушувати відсутність мети і мотивації, цілі у житті. Тому платою за прокрастинацію може бути тривога і депресія. Прокрастинації сприяє відсутність режиму дня і чіткої організації свого часу і простору.

Ще одну причину прокрастинації бачимо у гіперопіці з боку батьків. Гіперопіка заважає вивчати оточуючий простір, знайомитися зі світом, пробувати, ризикувати, брати на себе відповідальність. Прокрастинація полягає у страху брати на себе відповідальність, або навпаки страх відповідальності породжує прокрастинацію.

Згідно з теорією інфантильної всемогутності, прокрастинація – це одна з форм боротьби дитини з авторитетними батьками, що зайняли позицію відсторонення і байдужості [6, с. 19].

Дж. Р. Феррарі в основу своєї типології поклав стратегії поведінки людей в ситуації відкладання:

1. «Шукачі гострих відчуттів» – люди, які відносяться до цієї категорії, воліють відкладати виконання будь-якої роботи, так як їм подобається відчувати енергійний підйом, який вони переживають, виконуючи все в останній момент. 2. «Нерішучі» прокрастинатори – люди, постійно відкладають прийняття рішень, навіть незначних рішень через відповідальність за результат. Найчастіше такі люди схильні до перфекціонізму.

3. «Унікаючі» прокрастинатори – в основі даної поведінки закладене прагнення уникнути спочатку неприємних завдань, а потім позитивних або негативних оцінок оточуючих [10, с. 215].

Фактори, що свідчать про схильність людини до прокрастинації:

1. Схильність до імпульсивності (вважається, що людям з цією характеристикою складніше впоратись з відкладеними завданнями).

2. Орієнтація на пошук емоцій і відчуттів (для таких людей буде характерним відкладення монотонних справ через те, що вони не будуть задовольняти потребу у нових відчуттях).

3. Складність у подоланні розриву між наміром і дією (тобто, несвідомий пошук дрібних справ з низьким рівнем складності для відкладення у часі важких та важливих справ).

4. Погана зосередженість (відволікання від справи, що спричинене низьким рівнем концентрації і переключення уваги) [6, с. 19].

К. В. Дубініна виділяє два типи прокрастинації: **«розслаблена» (тимчасова) та «напружена» (хронічна)**. Перший тип характеризується наданням переваги іншим видам діяльності на шкоду тій, яку потрібно виконати насамперед. Це можуть бути інші види роботи або ж розваги, водночас особистість орієнтована на отримання позитивних емоцій та уникнення напруги, пов'язаної з виконанням завдання, що суб'єктивно сприймається як неприємне або нецікаве, однак є важливим. Для нього характерні тривожність, занепокоєння, переживання почуття провини, викликані загальним перевантаженням, втраченою відчуття часу, незадоволенням власними досягненнями, неясними життєвими цілями, невпевненістю у собі. Натомість другий тип характеризується виснаженням, перевантаженням, невірою у власні сили, у здатність ефективно виконати поставлене завдання, що

зумовлює появу значної нервово-психічної напруги, яка виникає навіть під час думки про таку необхідність. «Розслаблений» віддає перевагу виконанню лише тих справ, які приносять йому задоволення у певний момент часу. Такі люди витрачають час на інші, більш приємні заняття [8, с. 34; 9, с. 59].

У 2005 р А. Х. К. Чу і Дж. М. Чой опублікували своє дослідження, в якому спробували знайти позитивні, ресурсні сторони прокрастинації. Для цього вони запропонували розділити **пасивних і активних** прокрастинаторів: перші відкладають виконання завдань з огляду на різні негативні переживання (тривога, нерішучість, болючий перфекціонізм), а другі відкладають практично навмисно – їм комфортно працювати в умовах стислих термінів, під тиском відповідальності за результат. Трохи пізніше було виявлено, що стратегію поведінки активних прокрастинаторів складно назвати справжньою прокрастинацією, так як в даному випадку існує абсолютно відмінне використання часу, інший рівень самоефективності, копінг-стратегії і підсумкових результатів діяльності [10, с. 215].

М. Б. Колесниченко й О. Ю. Паршакова виділяють такі типи особистості, пов'язані з проявами прокрастинації: **не-прокрастинатор**, якому властиві продуктивність, виконання належних дій або ухвалення рішень без відкладання на більш пізній термін; **продуктивний прокрастинатор** відкладає виконання належних дій на більш пізній термін без негативних наслідків; **непродуктивний прокрастинатор** характеризується відкладанням дій і ухваленням рішень із можливими негативними наслідками [8, с. 34 – 35].

Д. Євдокимова, В. Качарова до причин прокрастинації відносять:

- низьку мотивацію, або повну її відсутність;
- страх помилки, перфекціонізм;
- роботу, яка викликає негативні емоції, неприязнь або навіть тиск зі сторони;
- чіткі часові рамки;
- небажання брати на себе відповідальність;
- відсутність навички планування часу [6, с. 19].

К. В. Дубініна виділяє такі групи причин прокрастинації: **психологічні** (брак мотивації загалом і до навчання зокрема, порушення вольової сфери, стрес, різні види страху (перед майбутнім, успіху, невдачі), перфекціонізм, невміння організувати себе та свій час, зайва самовпевненість, лінощі, безпорадність, нехтування власними інтересами, підвищений рівень особистісної тривожності, низька самооцінка, слабкість характеру, недостатня готовність до виконання справи, неправильні переконання або прагнення до збільшення рівня напруги); **соціально-психологічні** (недостатність безпосередньої комунікації з оточенням і надлишок віртуальної, зовнішні відволікаючі фактори, опір зовнішньому контролю або особистий спротив, авторитарність батьків, соціальні та сімейні проблеми); **педагогічні** (недостатність керівництва та консультацій із боку викладачів) і **психофізіологічні** (стан здоров'я, хвороби, втома, темперамент, нейротизм, імпульсивність, низький життєвий тонус) [8, с. 34].

О. О. Гліченко виділяє наступні причини прокрастинації: **психофізіологічні** (темперамент, нейротизм), **емоційні** (тривожність, емоційне вигорання, страх), **мотиваційні** (відсутність мотивації, ситуативна мотивація), **поведінкові** (відсутність самодисципліни), **ресурсні** (низька компетентність, стан здоров'я), часові (розмиті терміни виконання, дефіцит часу) [1, с. 81].

Причини академічної прокрастинації досліджувала О. В. Грабчак, яка встановила, що ними є такі: порушення мотиваційно-вольової сфери, а саме недостатність спонукання до виконання зовнішньо заданого завдання за браку внутрішньої мотивації; не досить розвинена вольова регуляція поведінки; нездатність у процесі «боротьби мотивів» обрати те, що «треба», а не те, що «хочеться»; страх перед майбутнім; наявність значної кількості

стресогенних ситуацій; перфекціонізм; деформована система ціннісних орієнтацій; порушення комунікативних зв'язків на користь віртуального спілкування [8, с. 34].

С. А. Наход встановлено особистісні характеристики фахівців, які впливають на рівень вираженості прокрастинації, серед яких обов'язковість, рішучість, контроль, скромність, тривожність. Вченою з'ясовано, що негативне сприйняття особливостей професійної діяльності, високий рівень професійного стресу впливають на прояв прокрастинації у фахівців соціономічних професій, предиктором прокрастинації визначено низьку саморегуляцію [11, с. 64].

О. В. Камінська емпірично дослідила, що переважно низька прокрастинація супроводжується адаптивними та відносно адаптивними копінг-стратегіями, а висока – неадаптивними [8, с. 38].

С. А. Наход дослідила, що прокрастинація має значущий взаємозв'язок з такими особистісними особливостями фахівців соціономічних професій, як обов'язковість, рішучість, тривожність, контроль та скромність. Серед прокрастинаторів частіше зустрічаються нерішучі спеціалісти, що уникають відповідальності, схильні «плисти за течією», ніж брати на себе контроль над ситуацією, з низькою обов'язковістю, але при цьому підвищеною тривожністю у стандартних робочих ситуаціях та високою скромністю. Прямий позитивний взаємозв'язок було встановлено дослідницею між прокрастинацією та суб'єктивним сприйняттям фахівцями своїх професійних завдань як недостатньо значущих для загального результату. Також серед працівників, які незадоволені змістом своїх професійних обов'язків, характером та повнотою зворотного зв'язку, справедливістю системи заохочення та станом соціального клімату в колективі, частіше зустрічаються ті, хто схильні до прокрастинації [11, с. 71].

Висновки. Дослідження показало, що немає єдиного визначення поняття прокрастинації. На сьогоднішній день не існує чіткого розуміння механізму прокрастинації: це явище є генетично чи соціально обумовленим. Виділено типи прокрастинаторів: розслаблені і напружені, активні і пасивні, а також не-прокрастинатори, продуктивні прокрастинатори і непродуктивні прокрастинатори. Проаналізовано групи причин прокрастинації (психологічні, соціально-психологічні, педагогічні, психофізіологічні, емоційні, мотиваційні, поведінкові та ресурсні). Ми розглядаємо прокрастинацію як закономірний механізм психологічного захисту, свого роду інстинктивну реакцію. Доведено, що страх перед майбутнім, страх невдачі або страх успіху можуть змусити людину прокрастинувати або прийняти невірне рішення. З прокрастинацією пов'язаний синдром відкладеного життя (або невроз відкладеного життя) та синдром завченої безпорадності. Часто прокрастинують перфекціоністи, але має значення тип перфекціонізму.

Список використаної літератури

1. Гліченко О. О. Детермінанти академічної прокрастинації здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 2 (333). Ч. I. С. 78 – 83. URL: <http://visnyk.luguniv.edu.ua/index.php/vped/article/view/344>
2. Грабчак О.В. Особливості академічної прокрастинації студентів-першокурсників. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 210–218.
3. Дворник М. С. Прокрастинація в конструюванні особистісного майбутнього: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 120 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/711403/1/Dvornyk_Mon_2018.pdf
4. Дуб В. Особливості прокрастинації студентів. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2020. 47 С. 53 – 66. URL: 229345-Текст статті-523992-1-10-20210424 (1).pdf
5. Дубініна К.В. Прокрастинація як проблема психології особистості студента. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2018. Вип. 7 (52). С. 172–180.

6. Євдокимова Д., Качарова В. Прокрастинація як фактор суб'єктивного сприйняття часу. "Вісник". 2019. № 1 (39). С. 18 – 22. URL: <https://herald.kibit.edu.ua/index.php/visnyk/article/download/65/60/>
7. Журавльова О., Журавльов, О. (2020). Нейропсихологічні механізми розвитку прокрастинації. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. № 14. С. 73–83. URL: <file:///C:/Users/NUS45/Downloads/ababyar,%D0%96%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0,%D0%96%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2.pdf>
8. Камінська О. В. Психологічні особливості прокрастинації здобувачів вищої освіти. URL: https://psych.vernadskijournals.in.ua/journal/1_2021/8.pdf
9. Котляр Л. І. Страх як фактор прокрастинації у професійній діяльності державних службовців. URL: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2020/15-2020/13.pdf>
10. Куріцина А.В., Оверчук В.А. Теоретичні підходи до визначення психологічного змісту феномену прокрастинації. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i19/15.pdf>
11. Наход С. А. Предиктори прокрастинації у професійній діяльності фахівців соціономічних професій. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Педагогіка і психологія"*. 2021. № 1 (21). С. 64 – 72. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2021/1/9.pdf>

THE PROBLEM OF STUDYING PROCRASTINATION IN PSYCHOLOGY

Natalia Nazaruk

Ivano-Frankivsk Regional Institute Postgraduate Pedagogical Education,

3, Mickevycha Square, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76008

e-mail: nazar-nata@ukr.net

The article deals with the current problem of the present, which is the procrastination of the individual. Features of procrastination in different groups of specialists and students are described. The scientific literature presents works on the neuropsychological mechanisms of the development of procrastination, procrastination as a factor in the subjective perception of time, the connection of procrastination with the orientation of the personal future, coping strategies, anxiety, depression, somatic diseases, perfectionism. In psychology, there is no single view on the definition of the phenomenon of procrastination. It is possible to present a generalized definition of procrastination as a voluntary and conscious postponement of an important activity by a person, as a protective reaction to psychological tension and stress. Psychodynamic, behavioral and cognitive approaches to understanding the essence of the phenomenon of procrastination are analyzed. With procrastination, we associate the syndrome of delayed life (or the neurosis of delayed life) and the syndrome of learned helplessness. Parental hypervigilance or an attitude of detached indifference can also contribute to procrastination. The article examines the factors that indicate a person's tendency to procrastinate: impulsivity, orientation to the search for emotions and sensations, difficulty in overcoming the gap between intention and action, poor concentration. The types of procrastinators are distinguished: relaxed and tense; active and passive; non-procrastinators, productive procrastinators and unproductive procrastinators; "thrill seekers", "indecisive" procrastinators, "avoidant" procrastinators. Groups of causes of procrastination (psychological, socio-psychological, pedagogical, psychophysiological, emotional, motivational, behavioral, resource) were analyzed. Reasons for procrastination include: low motivation, fear of mistakes or fear of success, perfectionism, unpleasant work or tasks, clear time frames, unwillingness to take responsibility, lack of time planning skills. Mostly, low procrastination is accompanied by adaptive and relatively adaptive coping strategies, and high by maladaptive ones.

Key words: procrastination, active and passive procrastinators, relaxed and tense type of procrastinator, non-procrastinator, productive procrastinator, unproductive procrastinator, causes of procrastination

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.7>

СПЕЦИФІКА ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ З РІЗНИМ СТАЖЕМ РОБОТИ В ПОЛІЦІЇ

Яна Пономаренко

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна, 61080
e-mail: posokhova1992@gmail.com*

Стаття презентує дослідження особистісно-професійної здійсненності поліцейських, які мають різний стаж роботи в поліції. Особистісно-професійна здійсненність (ОПЗ) – це безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізація в професійній діяльності, які в континуумі розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. Одним з ефективних та дієвих факторів у подоланні негативного професійного досвіду та чинником у формуванні стійкості виступає розвинута особистісно-професійна здійсненність у поліцейських.

Мета дослідження базувалася на вивченні специфіки особистісно-професійної здійсненності поліцейських з різним стажем роботи в поліції. Вибірку склали 90 поліцейських. Розподіл груп відбувався на підставі стажу роботи в поліції. Перша група, стаж роботи від 3 до 5 років – 20 осіб. Друга група, стаж роботи від 5 до 10 років – 25 осіб. Третя група, стаж роботи від 10 до 20 років – 30 осіб. Четверта група, стаж понад 20 років – 15 осіб. Для досягнення поставленої мети було використано авторську методику «Діагностика особистісно-професійної здійсненності поліцейських». Для математико-статистичної обробки було залучено t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок.

Емпірично встановлено, що поліцейські зі стажем 3-5 років мають високий рівень ОПЗ. Вони готові змінюватися, вдосконалюватися, долати труднощі та досягати успіху. Поліцейські зі стажем 5-10 років мають середній рівень ОПЗ, який позначається на їх здатності розвиватися, виражається через задоволеність своїм життям та можливостями у професії. Вони активно застосовують власний досвід у прийнятті рішень та є емоційно стійкими у порівнянні з іншими групами. Поліцейські зі стажем 10-20 років також мають середній рівень ОПЗ, вони вже самовизначилися у житті, чітко усвідомлюють свої потреби, вміють долати труднощі, однак їм складно якісно спланувати свої подальші дії. Поліцейські зі стажем роботи понад 20 років мають середній рівень ОПЗ, це свідчить про їх зрілу позицію щодо своєї професії, вони ще ставлять перед собою цілі та реалізують їх. Разом з тим, четвертій групі складно сприймати нововведення та зміни, а також застосовувати їх на практиці.

Ключові слова: особистісно-професійна здійсненність, поліцейські, професійний досвід, реалізованість, стаж.

Постановка проблеми. Здійсненність поліцейських передбачає якісне забезпечення потреб поліціантів, у континуумі з вимогами професії та особистими бажаннями людини. В процесі формування особистісно-професійної здійсненності особливого значення набуває досвід людини, котрий базується на її цінностях, практичному досвіді, рефлексії й адаптивних здібностях. Наявність такого комплексного досвіду, забезпечує певний рівень успішності людини у житті та у діяльності в цілому. Тобто, чим вищий рівень особистісно-професійної здійсненності, то тим більше поліцейські здатні усвідомити власні особливості та докласти максимум зусиль, що своєю чергою сприятиме зростанню продуктивності як фахівця, так й особистості.

Теоретичні засади дослідження. Поняття особистісної здійсненності в науковий обіг ввела О. Штепа, котра пропонує трактувати його як ресурсний стан особистості,

котрий сприяє кращому розумінню себе та свого життя. На думку дослідниці, істотним чинником особистісної здійсненності є здатність людини ставити перед собою цілі та досягати їх попри труднощі та негаразди. Цікавим фактором виступає нестабільність у часі даного феномену, авторка впевнена, що великий особистісний ріст має й високий ризик дисгармонії, що супроводжується бажанням ізолюватися та дистанціюватися від навколишніх [1, с. 218]. О. Кокун зазначає, що професійне самоздійснення є неподільною частиною життя, яка відповідає за перспективи та можливості людини, а також мотивує до розвитку в самовдосконаленні у професії [2, с.35].

Поліцейська діяльність є надмірно стресовою роботою, тому більшість поліцейських можуть мати негативний професійний досвід, який позначається на їх добробуті, пише F. Duran з колегами [3]. Група закордонних дослідників на чолі О. Carlson-Johnson, пропонують різного роду засоби підтримки психічного добробуту поліцейських, які, на думку вчених, виступають захисними механізмами від негативних наслідків стресу [4]. Ми вважаємо, що одним з ефективних та дієвих факторів у подоланні негативного досвіду та формуванні стійкості у поліціантів є розвинута особистісно-професійна здійсненність. Особистісно-професійна здійсненність – це безперервний простір особистісної реалізованості суб'єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості.

Ми здійснили комплексне дослідження особистісно-професійної здійсненності поліцейських. Дослідження ціннісної сфери поліціантів з різним рівнем ОПЗ показало, що поліцейські з низьким її рівнем прагнуть до фінансової незалежності та стабільності, на їх задоволеність професією впливає власна упевненість щодо свого матеріального добробуту, важливим для них є наявність часу на зайняття улюбленою справою, це дозволяє їм відновити ресурси. Щодо поліцейських з високим її рівнем, то вони піклуються про власний престиж, здатні креативно розв'язувати складні завдання, переймаються проблемами особистісного розвитку та прагнуть досягнути успіху в професії [5]. У вивченні лідерських здібностей поліцейських з різним рівнем ОПЗ було встановлено, що поліцейські з низьким рівнем здатні бути лідерами, однак їм складно стримувати емоції й краще себе почувають коли працюють у команді. Поліцейські з високим рівнем демонструють готовність зайняти лідерську позицію, повести за собою інших та воліють самостійно приймати рішення [6]. Поліцейські з низьким рівнем ОПЗ мають значну кількість внутрішніх протиріч та конфліктів, що заважає їх особистісному зростанню й професійному самовдосконаленню. А високий рівень ОПЗ дозволяє поліціантами почувати себе впевнено, готовими управляти своїм життям й цінувати себе [7].

Метою дослідження є визначити специфіку особистісно-професійної здійсненності поліцейських (ОПЗ), які мають різний стаж роботи в поліції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричну базу дослідження склали поліцейські з різним стажем роботи в правоохоронній системі. Загальна чисельність становила 90 осіб. Розподіл груп відбувався на підставі стажу роботи. До першої групи увійшло 20 поліцейських, стаж роботи яких в поліції коливався в межах від 3 до 5 років. Друга група налічує 25 осіб, які мають стаж роботи в поліції від 5 до 10 років. Третя група досліджуваних була сформована з 30 поліцейських, котрі мають стаж роботи від 10 до 20 років. Четверта група була створена на підставі стажу роботи в поліції понад 20 років, до даної групи увійшло 15 осіб. Для досягнення поставленої мети було використано авторську методiku «Діагностика особистісно-професійної здійсненності поліцейських», котра була апробована на українській вибірці поліцейських, довела свою валідність, надійність та репрезентативність. Опитувальник містить 98 питань, які утворюють 5 блоків по 3 шкали в кожному, а також наявний загальний показник ОПЗ та шкала щирості. Даний

опитувальник допомагає виявити та проаналізувати загальний профіль особистісно-професійної здійсненності поліцейських. Для математико-статистичної обробки було залучено t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Отримані результати представлені у таблицях 1-2.

Таблиця 1

Специфіка особистісно-професійної здійсненності поліцейських з різним стажем роботи в поліції (M±σ)

Шкали	Група 1 (3-5 р.)	Група 2 (5-10 р.)	Група 3 (10-20 р.)	Група 4 (> 20 р.)
I Блок – «Самоідентифікація особистості поліцейського»				
Життєве самовизначення	12.25 ± 1.05	15.33 ± 1.10	15.85 ± 1.08	15.00 ± 1.01
Потенціал до самозмін та самозростання	17.25 ± 1.11	18.00 ± 1.13	16.61 ± 1.10	15.34 ± 1.07
Задоволеність рівнем свого життя й можливостями професійної реалізації	13.25 ± 1.09	16.67 ± 1.11	13.38 ± 1.04	12.00 ± 1.13
II Блок – «Самоставлення особистості поліцейського»				
Реалізація життєвого плану	15.75 ± 1.08	15.66 ± 1.10	14.85 ± 1.12	15.67 ± 1.09
Орієнтація на зміну уявлень про себе і своє місце в професії	15.25 ± 1.10	19.00 ± 1.16	17.23 ± 1.13	17.33 ± 1.09
Сприйняття життєвих подій	14.02 ± 1.12	14.00 ± 1.10	14.54 ± 1.09	14.33 ± 1.10
III Блок – «Уявлення щодо власного професійного майбутнього»				
Пошук сенсу діяльності	16.00 ± 1.09	17.67 ± 1.14	14.92 ± 1.10	15.00 ± 1.13
Прийняття рішень й вибір дій	15.00 ± 1.10	18.66 ± 1.12	16.84 ± 1.05	16.66 ± 1.14
Здатність планувати та досягати успіху	18.00 ± 1.07	17.00 ± 1.11	16.85 ± 1.09	18.33 ± 1.06
IV Блок – «Цінності та залучення офіцерів поліції до діяльності»				
Особистісні цінності	19.50 ± 1.17	20.00 ± 1.19	20.00 ± 1.20	16.34 ± 1.16
Професійні цінності	14.50 ± 1.12	13.33 ± 1.15	12.69 ± 1.07	12.33 ± 1.09
Моральні цінності	16.25 ± 1.10	17.04 ± 1.16	16.23 ± 1.12	16.65 ± 1.14
V Блок – «Емоційні контексти особистісно-професійної здійсненності поліцейських»				
Готовність долати професійні труднощі	15.00 ± 1.04	15.33 ± 1.08	13.77 ± 1.02	13.32 ± 1.07
Налаштованість на подолання стресових ситуацій	16.75 ± 1.03	15.30 ± 1.05	17.38 ± 1.11	13.67 ± 1.10
Емоційна стійкість	16.24 ± 1.12	19.67 ± 1.17	16.84 ± 1.19	16.00 ± 1.05

Особливості значущості відмінностей особистісно-професійної здійсненності у поліцейських, які мають різний стаж роботи в поліції унаочнено у таблиці 2.

Аналіз таблиці 2 свідчить, що група 2 (5-10 р.) та група 3 (10-20 р.) мають статистично вірогідні розбіжності за шкалою «Життєве самовизначення» щодо групи поліцейських зі стажем роботи від 3 до 5 років ($p \leq 0.05$). Отже, поліцейські зі стажем роботи від 5-10 р. та 10-20 р. дбайливо ставляться до себе, своїх потреб, вони краще розуміють свої сильні та слабкі сторони. Великий професійний досвід допомагає їм долати труднощі, опиратися стресу, при цьому зменшуючи негативний вплив діяльності, що позитивно позначається на їх добробуті та ментальному здоров'ї. Це свідчить, що в такому випадку стаж роботи є яскравим показником у життєвому самовизначенні людини, який культивує уважне ставлення до себе. За шкалою «Задоволеність рівнем

свого життя й можливостями професійної реалізації» у групі 2 (5-10 р.) діагностовано вірогідні розбіжності щодо групи 1 (3-5 років), групи 3 (10-20 р.), при $p \leq 0.05$ та групи 4 (>20 р.), при $p \leq 0.01$. Це свідчить, що поліцейські зі стажем роботи 5-10 років достатньою мірою задоволені своєю професією, умовами праці та матеріально-фінансовим забезпеченням. Припускаємо, що даний інтервал професійного досвіду є найбільш продуктивним для поліціантів, оскільки вони здобули важливі практичні навички, стали впевнені у собі та своїх можливостях, у зв'язку зі зменшенням тривожного стану, який виникає на початковому етапі діяльності, а також є активними, ніж в середній період своєї професійної діяльності.

Таблиця 2

Значущість відмінностей особистісно-професійної здійсненності у поліціантів з різним стажем роботи в поліції

Шкали	Порівняння груп					
	1:2	1:3	1:4	2:3	2:4	3:4
I Блок – «Самоідентифікація особистості поліцейського»						
Життєве самовизначення	2.03*	2.39*	1.89	0.34	0.57	0.57
Потенціал до самозмін та самозростання	0.47	0.42	1.24	0.88	1.71	0.81
Задоволеність рівнем свого життя й можливостями професійної реалізації	2.20*	1.09	0.80	2.16*	2.95**	0.90
II Блок – «Самоставлення особистості поліцейського»						
Реалізація життєвого плану	0.06	0.58	0.05	0.52	0.01	0.52
Орієнтація на зміну уявлень про себе і своє місце в професії	2.35*	1.26	1.34	1.09	1.05	0.06
Сприйняття життєвих подій	0.01	0.33	0.20	1.58	0.21	0.14
III Блок – «Уявлення щодо власного професійного майбутнього»						
Пошук сенсу діяльності	1.06	0.70	0.64	1.74	1.66	0.05
Прийняття рішень й вибір дій	2.33*	1.21	1.05	1.19	1.25	0.12
Здатність планувати та досягати успіху	0.65	0.75	0.21	0.10	0.97	0.97
IV Блок – «Цінності та залучення офіцерів поліції до діяльності»						
Особистісні цінності	0.30	0.30	1.92	0.00	2.20*	2.19*
Професійні цінності	0.73	1.17	1.39	0.41	0.63	0.24
Моральні цінності	0.72	0.01	0.25	0.50	0.24	0.26
V Блок – «Емоційні контексти особистісно-професійної здійсненності поліцейських»						
Готовність долати професійні труднощі	0.22	0.84	1.13	1.05	1.32	0.30
Налаштованість на подолання стресових ситуацій	0.99	0.42	2.04*	1.36	2.37*	2.37*
Емоційна стійкість	2.12*	0.38	0.16	1.77	0.53	0.56

Примітки: * — $p \leq 0.05$; ** — $p \leq 0.01$; *** — $p \leq 0.001$ – міра достовірності відмінностей за t-критерієм Стюдента.

За шкалою «Орієнтація на зміну уявлень про себе і своє місце в професії» отримані результати є прогнозованими, оскільки значущість розбіжностей виявлена у групі 2 (5-10 р.) щодо групи 1 (3-5 р.). при $p \leq 0.05$. Тобто, група 2, яка працює понад 5 років в поліції має чіткі уявлення щодо себе та свого місця в професії, це демонструє у них наявність позитивної особистісно-професійної здійсненності, котра описує гармонійний розвиток людини у різних сферах життєдіяльності, наповнює життя сенсом, акумулює здібності людини й надає змогу їх застосувати на практиці. За шкалою «Прийняття рішень

й вибір дій» встановлені значущі розбіжності у групі 2 (5-10 р.) щодо групи 1 (3-5 р.) при $p \leq 0.05$. Можемо сказати, що поліцейські зі стажем роботи 5-10 років здатні управляти собою у складних ситуаціях, можуть прийняти рішення у стресових ситуаціях, що свідчить про їх розвинуту відповідальність та життєздатність. Ми погоджуємося з отриманими результатами, адже початковий етап входження у професію є надмірно тривожним та відповідальним моментом у житті кожної людини, коли відчувається найбільша вразливість та безпорадність, особливо у ситуаціях прийняття рішення, від правильності якого залежить життя людини та її благополуччя. Звідси, молоді кадри намагаються уникнути таких ситуацій, які потребують невідкладного рішення та дії.

За шкалою «Особистісні цінності» були встановлені вірогідні розбіжності у групі 2 (5-10 р.) та групі 3 (10-20 р.) у порівнянні з групою 4 (> 20 р.), при $p \leq 0.05$. Таким чином, для поліцейських, які мають від 5 до 20 років стажу роботи в поліції характерні глибоко вкорінені мотиви діяльності, котрі збігаються з їх власними уявленнями щодо свого життя, цінностей та пріоритетів. Група 4 наділяє власні цінності дещо видозміненими особистісними цінностями, адже вони частіше починають замислюватися над завершенням кар'єри, що цілком обґрунтовує отримані результати.

Цікавими є дані отримані за шкалою «Налаштованість на подолання стресових ситуацій», де були встановлені значущі розбіжності у групі 4 (> 20 років) у порівнянні з групами 1 (3-5 років), 2 (5-10 р.) та 3 (10-20 р.), при $p \leq 0.05$. Це свідчить, що для поліцейських зі стажем роботи понад 20 років подолання стресових ситуацій дається тяжче та потребує залучення значної кількості ресурсів. Ми це пов'язуємо з новими вимогами професії та новаціями, котрі вимагають від своїх кадрів здатності адаптуватися та впровадити нововведення, а подібна тенденція є утрудненою для фахівців, які звикли до більш звичних способів роботи та моделей поведінки.

Отже, здійснений аналіз шкали опитувальника за всіма 5 блоками, дозволив нам виявити загальний рівень особистісно-професійної здійсненності у досліджуваних групах. Високий рівень ОПЗ виявлено у групі 1 (3-5 р.), що дозволяє нам сказати про наявність у даних досліджуваних гармонійного зв'язку особистісної та професійної складової здійсненності, котрий обумовлює єдину індивідуально своєрідну траєкторію розвитку, що збагачує ресурсну базу особистості та забезпечує вірцеве виконання професійної діяльності. Ми впевнені, що для молодих кадрів поліції вкрай важливо мати змогу задовольнити власні особистісні здібності, вміння та навички у професійному середовищі, що підвищує їх показники успішності та задоволеності вибором своєї професії. Середній рівень ОПЗ було діагностовано у групі 2 (5-10 р.), групі 3 (10-15 р.) та групі 4 (> 20 р.), що свідчить про досить «розмити» ступінь вираженості показників, тобто вище низького, середній, наближений до високого, що не виключає певної амбівалентності проявів досліджуваних показників. Щодо низького рівня ОПЗ, то він може бути інтерпретований через дефіцитарність зв'язку між особистісною здійсненністю та професійною самореалізацією, що стає перешкодою для успішного виконання службових завдань та чинником інгібіції повноцінного використання особистісних ресурсів.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження показало, що стаж роботи в поліції є істотним чинником у формуванні особистісно-професійної здійсненності. Ми пропонуємо авторське визначення поняття особистісно-професійної здійсненності поліцейських, котре демонструє унікальну траєкторію розвитку особистості, яка вміщує в себе гармонійне поєднання особистісних потреб та вимог професійної діяльності, вдале поєднання та пропорційність сприяють відчуттю реалізованості, значущості та задоволеності.

Пропонуємо більш детально схарактеризувати кожну групу. В першій групі поліцейських зі стажем роботи від 3 до 5 років діагностований високий рівень ОПЗ, що

позначається на їх готовності змінюватися, розвиватися, готовності долати труднощі, здатності планувати й досягати успіху. На даному відрізку роботи в поліції, ми вважаємо, доцільно проводити психологічний скринінг ОПЗ з метою своєчасного попередження особистісних проблем, пов'язаних з професійною діяльністю, що є превентивним чинником емоційного вигорання та розчарування професією. В другій групі поліцейських зі стажем роботи від 5 до 10 років виявлений середній рівень ОПЗ, що демонструється у здатності вдосконалюватися, задоволеності своїм життям й можливостями застосувати свої уміння в роботі, вони схильні змінювати свої уявлення про себе, гнучкі у прийнятті рішень та емоційно стійкі, на відміну від інших груп. Ми сходимося у думці, що перебування на посаді більше 5 років виражається у стійкій особистісній позиції, при якій людина відчуває пік своєї впевненості у собі та своїх професійних можливостях. Звідси, є ефективним закріплення даних позитивних характеристик та навичок на рівні психологічного супроводу або курсів підвищення кваліфікації. В третій групі поліцейських зі стажем роботи в поліції від 10 до 20 років виявлений середній рівень ОПЗ, який демонструється у їх сформованому самовизначенні у житті, вони чітко розуміють свої бажання та потреби, налаштовані на подолання будь-яких труднощів, однак їм складно планувати свої подальші кроки в даній сфері. Для даної групи важливо мати натхнення та насагу продовжувати виконувати свої обов'язки, що можливо забезпечити у ході тренінгової роботи з даною групою. Для четвертої групи, які мають стаж роботи понад 20 років притаманний середній рівень ОПЗ, що є позитивним явищем, котрий дозволяє вказати на їх зрілість як особистісну, так й професійну. Вони здатні ставити перед собою цілі та досягати їх, однак їм складніше сприймати нововведення та зміни, що негативно позначається на їх задоволеності своєю діяльністю. Для даної категорії поліцейських здобутий практичний досвід є беззаперечним показником професійності, успішності та реалізованості, який можна залучити в інституті наставництва та підготовці молодих кадрів поліції. Перспективами подальших емпіричних розвідок є вивчення особистісно-професійної здійсненності поліцейських на підґрунті гендерних розбіжностей, з метою всебічного огляду проблеми та врахуванням потреб жінок та чоловіків у поліції.

Список використаної літератури

1. Штепа О.В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С.196-223.
2. Кокун О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
3. Duran F., Woodhams J., Bishopp D. An interview study of the experiences of police officers in regard to psychological contract and well-being. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2018 № 34. P. 184–198.
4. Carlson-Johnson O., Grant H., Lavery C.F. Caring for the guardians—exploring needed directions and best practices for police resilience practice and research. *Frontiers in Psychology*. 2020. № 11. P. 1874–1879.
5. Ponomarenko Ya.S. The semantic content of the values of police officers with different levels of personal and professional fulfilment. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series «Pedagogy and Psychology»*. 2022. № 8(1). P. 31-37.
6. Пономаренко Я.С. Комплексне дослідження лідерських здібностей працівників поліції в контексті їх особистісно-професійної здійсненності. *Вчені записки НУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 100-105.
7. Пономаренко Я.С. Самоставлення поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності. *Габітус*. 2021. № 32. С. 203-207-83

SPECIFICS OF PERSONAL AND PROFESSIONAL FULFILMENT OF POLICE OFFICERS WITH DIFFERENT YEARS OF EXPERIENCE IN THE POLICE

Yana Ponomarenko

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: posokhova1992@gmail.com*

The article presents a study of the personal and professional fulfilment of police officers who have different years of experience in the police. Personal and professional fulfilment (PPF) is a continuous space of the subject's personal realization in life and self-realization in professional activities, which in the continuum reveal a unique direction of the individual's life realization. One of the effective and efficient factors in overcoming negative professional experience and a factor in the formation of resilience is the developed personal and professional fulfilment of police officers.

The purpose of the study was based on the study of the specifics of the personal and professional fulfilment of police officers with different years of experience in the police. The sample consisted of 90 policemen. The distribution of groups took place on the basis of the length of service in the police. The first group, work experience from 3 to 5 years - 20 people. The second group, work experience from 5 to 10 years - 25 people. The third group, work experience from 1 to 20 years - 30 people. The fourth group, more than 20 years of experience - 15 people. To achieve the goal, the author's method "Diagnostics of the personality's-professional fulfillment of police officers" was used. The results of the study were subjected to a quantitative analysis using Student's t-criterion for independent groups.

It has been empirically established that police officers with 3-5 years of experience have a high level of PPF. They are ready to change, improve, overcome difficulties and achieve success. Police officers with 5-10 years of experience have an average level of PPF, which affects their ability to develop, is expressed through satisfaction with their life and opportunities in the profession. They actively apply their own experience in decision-making and are emotionally stable compared to other groups. Police officers with 10-20 years of experience also have an average level of PPF, they are already self-determined in life, they are clearly aware of their needs, they know how to overcome difficulties, but it is difficult for them to properly plan their further actions. Policemen with more than 20 years of experience have an average level of PPF, which indicates their mature attitude towards their profession, they still set goals for themselves and realize them. At the same time, it is difficult for the fourth group to perceive innovations and changes, as well as to apply them in practice.

Key words: personal and professional fulfilment, police officers, professional experience, feasibility, professional experience.

УДК 159.9.316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.8>

ПІЗНІ ШЛЮБИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЧОЛОВІКІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Ірина Потоцька

*Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова,
вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, Україна, 21018
e-mail: osobiste8@gmail.com*

Тетяна Рисинець

*Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова,
вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, Україна, 21018
e-mail: risinetstanj@gmail.com*

Людмила Лойко

*Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова,
вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, Україна, 21018
e-mail: lloiko51@gmail.com*

Анотація. Сучасний інститут сім'ї в усьому світі зазнає інтенсивних змін. Ці зміни, звісно, торкнулися й сучасного українського суспільства. В останні роки пізні шлюби чоловіків стали звичним явищем. Метою нашого дослідження було дослідити пізні шлюби сучасних українських чоловіків як соціально-психологічний феномен. Вибірку склали неодружені чоловіки віком від 32 до 40 років. Для проведення дослідження була створена авторська анкета у формі Google, яка була розміщена в соціальних мережах. За допомогою анкети були досліджені основні якості, які повинні мати «ідеальна» жінка на думку самотніх чоловіків. Серед якостей вказувалися: гарна, красива; розумна, інтелектуальна; весела, з почуттям гумору; хазайновита, гарна господиня; турботлива, ніжна жіночка; спортивна, атлетична; вихована з гарними манерами; спокійна, стримана; економічно незалежна, забезпечена; активна, діяльна. Щоб краще зрозуміти «відмову» від шлюбу, було досліджено поточні цінності самотнього чоловіка: економічний добробут, економічна незалежність; саморозвиток, самовдосконалення; здоровий спосіб життя, спорт; стосунки з друзями; статеві відносини; професійне зростання, кар'єра; захоплення, хобі; сімейний затишок, власна родина; стосунки з родичами, батьками; відпочинок. Це дало змогу визначити життєві пріоритети даної вибірки. На підставі нашого дослідження можна зробити такі висновки, що сучасні українські чоловіки зрілого віку орієнтовані на досягнення економічного добробуту, саморозвиток і роботу над собою. Це свідчить про перевагу індивідуальних цінностей над сімейними, оскільки для них не є пріоритетом ні стосунки з рідними та батьками, ні створення власної сім'ї. Для таких чоловіків бажана красива, розумна, інтелектуальна жінка з хорошим почуттям гумору, з якою можна весело і безтурботно проводити час. Збільшення кількості самотніх чоловіків зрілого віку свідчить про підвищення пріоритету власного благополуччя та зниження пріоритету створення шлюбу.

Ключові слова: соціально-психологічний феномен пізніх шлюбів, образ «ідеальної» жінки, цінності самотнього чоловіка.

Актуальність. В Україні за часів Незалежності кількість шлюбів скоротилися втричі. Згідно зі світовим дослідженням цінностей, сучасні чоловіки не ставлять родину в пріоритет. Відповідно до статистичних даних кожен 10-й український чоловік за 30-років ніколи не перебував в шлюбі. Це і зумовило актуальність нашого дослідження [1].

За останні 30 років кількість шлюбів в Україні зменшилася в 3 рази. У 2020 році було офіційно зареєстровано 168 тисяч шлюбів, тоді як в 1991 році ця кількість складала 493 тисячі [2]. Сучасні науковці досліджують соціально-психологічні зміни, що останнім часом відбуваються в інституті сім'ї [4].

Це явище спостерігається не тільки в нашій державі, а також в країнах Європи та Америці. На сьогоднішній день доля дорослих американців, які ніколи не були в шлюбі досягла історичного максимуму. У 2020 році кожен п'ятий дорослий в віці 30 років і старше ніколи не був одружений. Сучасні науковці стверджують, що у цього явища є культурна причина, адже шлюби стають менш важливими з релігійної та громадської точок зору. Згідно з національними європейськими даними середній вік вступання в шлюб у жінок 33 роки, в чоловіків 36 років, кількість шлюбів впала до історичного мінімуму у Франції і Іспанії і знизилась в інших католицьких країнах, таких як Італія, Ірландія, Польща і Португалія [3].

Метою даного дослідження було дослідити соціально-психологічні особливості пізніх шлюбів сучасних українських чоловіків.

Задля досягнення мети було поставлено наступні завдання:

1. Вивчити образ «ідеальної» жінки в сприйнятті холостого чоловіка;
2. Дослідити актуальні цінності холостих чоловіків.

У дослідженні прийняло участь 44 холостих чоловіки, які не були одружені жодного разу віком від 32-40 років. Задля проведення дослідження було створено авторську анкету у Google формі, яка була розміщена у соціальних мережах.

На першому етапі нашого дослідження ми запропонували холостим чоловікам проанжувати якості, які, на їх думку, мають бути присутні в їх образі «ідеальної» жінки. Отримані результати відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Ранжування значущості якостей «ідеальної» жінки

Важлива якість «ідеальної» жінки	Середнє значення	Рейтинг (значущість)
Гарна, красива	3,31	1
Розумна, інтелектуальна	4,36	2
Весела, з почуттям гумору	4,72	3
Хазяйновита, гарна господиня	4,81	4
Турботлива, ніжна, жіночна	5,13	5
Спортивна, атлетична	5,18	6,5
Вихована, з гарними манерами	5,18	6,5
Спокійна, стримана	7,5	8
Економічно незалежна, забезпечена	7,6	9,5
Активна, діяльна	7,6	9,5

Найважливішою якістю для чоловіків в жінці є гарна, красива. В народі прийнято казати, що чоловік любить очима, а жінка — вухами. Як відомо, у людини є три основні системи сприйняття: слухова, зорова та тактильна. Домінантною для чоловіків виступає зорова система, тому чоловікові приємніше дивитися на жінку, на її красу та посмішку.

Заради чоловічої уваги жінки готові йти на жертви: дотримуватися суворох дієт, робити пластичні операції, болісні косметичні процедури, купувати дорогу косметику та носити стильний, хоч і не завжди зручний одяг.

Після зовнішньої краси та привабливості, для чоловіків важливими є інтелектуальність та розум жінки. З такими жінками цікаво поговорити, обмінятися поглядами, щодо якоїсь події, поділитися досвідом та думками.

Але, як стверджують сучасні наукові психологічні дослідження, чоловікам не подобається, коли жінка є розумнішою за них.

Як пояснюють дослідники, чоловіки люблять, щоб їх сприймали як розумних. Коли жінки перевершують їх в інтелекті, їхнє Его зазнає пригнічення, утиску і тоді чоловіки втрачають інтерес до таких жінок.

Третьою за значущістю була обрана така якість «ідеальної» жінки як «весела з почуттям гумору». Чоловіки вважають дуже привабливим, та іноді навіть сексуальним, коли у жінки є почуття гумору. Багато хто з чоловіків стверджує, що вони цінують гарний гумор понад усе. Чоловікам подобаються жінки, які не лише сміються з їхніх жартів, але також можуть розсмішити свого партнера.

На четвертому місці опинилася така якість «ідеальної» жінки як «хазяйновита, гарна господиня». Кожен чоловік хоче прийти з роботи після важкого робочого дня і щоб його зустрічала гарна, доглянута, привітна жінка, яка створює атмосферу комфорту і затишку в оселі, яка дивує його смачною, вишуканою їжею.

А тепер давайте розглянемо ті якості, які зайняли останні місця у списку.

Найменш бажаними якостями у жінок, чоловіками були названі такі якості як «спокійна, стримана» та «активна, діяльна». Чому постає таке протиріччя? Здавалося б, що одна з цих протилежних якостей має бути більш, а інша — менш значущою. Але результати засвідчують протилежне. З'ясувалося, що для кожного чоловіка це його власний індивідуальний вибір. На нашу думку, ці якості більше проявляються в таких індивідуальних властивостях особистості як темперамент, характер, тип особистості, що проявляється виключно в індивідуальній психологічній сумісності чоловіка та жінки.

Серед найменш важливих якостей опинилася «економічна незалежність та забезпеченість». Гендерна рівність — ця тема є актуальною для вивчення психологів вже декілька десятиліть. Жінки прагнуть займати високі посади, освоювати «чоловічі» професії, прагнуть рівної оплати праці та економічної незалежності. Як засвідчують результати сучасних психологічних досліджень, ця тема є актуальною та значимою саме для жінок, а не для чоловіків. Що і підтверджується результатами даного дослідження. Більшість сучасних чоловіків мають досить стереотипне ставлення щодо питання забезпеченості родини, і економічної нерівності у сімейній парі. До образу «ідеальної жінки» не висуваються такі вимоги як уміння заробляти гроші, власне житло або економічна незалежність від чоловіка.

Результати нашого дослідження співпадають з результатами опитування проведеного в 2019 році Інститутом демографії та соціальних досліджень. У дослідженні прийняло участь 1500 чоловіків, їх не диференціювали за сімейним положенням. За їх результатами на першому місці також була обрана така важлива якість «ідеальної» жінки як «краса, зовнішня привабливість».

За їх результатами економічне благополуччя жінки також займало місце найменш значимих для чоловіків. 37% респондентів підтримали думку що, чоловік нічого не вартий якщо заробляє менше ніж його дружина.

Відмінність в результаті досліджень виявилось щодо якості гарна господиня, адже в їх вибірці ця якість зайняла перше місце, а у вибірці наших чоловіків — лише четверте. Саме ця відмінність і описує специфіку нашої вибірки — холостих чоловіків. Одружені чоловіки цінують в дружині створений нею сімейний затишок, який проявляється

в дотриманні чистоти, облаштуванні житла, приготуванні смачної їжі. Холості чоловіки, зазвичай, або проживають з батьками, де такі функції бере на себе його мати, або за роки холостяцького життя призвичаїлися та вміють самостійно забезпечувати для себе затишок та комфорт.

Наступним етапом дослідження проводилось вивчення актуальних цінностей холостих чоловіків. Чоловікам пропонували проранжувати від 1 до 10 актуальні для них на даний момент цінності. Результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Ранжування актуальних цінностей холостого чоловіка

Актуальна цінність холостого чоловіка	Середнє значення	Рейтинг (значущість)
Економічне благополуччя, економічна незалежність	3,31	1
Саморозвиток, робота над собою	4,31	2
Здоровий спосіб життя, заняття спортом	5,3	3
Відносини з друзями	5,45	4
Сексуальні стосунки	5,59	5
Професійне зростання, кар'єра	5,77	6
Хобі, захоплення	5,86	7
Сімейний затишок, власна сім'я	6,4	8
Відносини з родичами, батьками	6,77	9
Відпочинок	7,27	10

На першому місті ,серед запропонованих цінностей, було обрано “Економічне благополуччя, економічну незалежність”. Ці данні співставляються з вже отриманими результатами попереднього опитування.

Звичайно, в 30-40 років чоловік досягає зрілості в усіх сферах життя та максимально реалізує себе у всіх сферах — фізичній, духовній та матеріальній.

Насправді, для кожного чоловіка дуже важливе його економічне благополуччя. Воно дає почуття повноцінності, самостійності. В суспільстві вважається, якщо чоловік досягнув успіхів в економічній сфері, то він самореалізувався та знаходиться на високому особистісному рівні розвитку.

Отже, як ми бачимо, у чоловіків цінності обрані на першому та на другому місті дуже взаємопов'язані між собою.

Звичайно, саморозвиток можна розглядати в різних сферах, таких як: здоров'я, фінанси, інтелектуальна сфера, духовне або соціальне зростання.

В сфері здоров'я — саморозвиток розуміється як правильне харчування, наявність помірного фізичного навантаження, позбавлення від шкідливих звичок, формування навичок боротьби зі стресом.

Особистісне зростання — це розуміння себе, власних переваг та недоліків. Змінити себе в цій сфері означає пізнати себе, працювати над власними недоліками, максимально розкрити власний потенціал та прийняти себе.

Саморозвиток і робота над собою в інтелектуальній сфері проявляється у поглибленні власних знань, вмінні передбачати життєві ситуації та здатності швидко адаптуватися в змінливих умовах.

Здоровий спосіб життя та заняття спортом увійшли в трійку найважливіших цінностей холостяків. Чоловіки годинами пітніють в тренажерному залі, намагаючись створити

ідеальне тіло. Справжня причина, по якій чоловік намагається виглядати, як Аполлон, і проводить цілодобово в спортивних залах, полягає у бажанні привернути увагу жінок, справити на них приємне враження.

А тепер давайте розглянемо найменш важливі цінності холостих чоловіків.

Коли ми прописували цінність “Відпочинок”, ми не прописували її, не пояснювали, що саме мається на увазі, адже відпочинок для кожної людини є явищем індивідуальним. Відпочинок може бути двох типів — активний і пасивний.

Активний відпочинок — це, наприклад, заняття спортом, туристичні поїздки, походи до лісу, подорожі, плавання в басейні тощо. До пасивного відпочинку можна віднести перегляд кінофільмів, слухання музики, читання книг тощо.

Розташування цієї цінності на останньому місті ми пов'язуємо з тим, що вік опитаних нами чоловіків — період молодості, або акмеологічний період, є часом розквіту особистості, прояву найвищих її досягнень, коли людина проявляє свою зрілість в усіх сферах життєдіяльності і, передусім, у професійній діяльності. Сучасні холості чоловіки більше спрямовані на активне діяльне життя, здобуття економічної незалежності а не на задоволення потреби у власному відпочинку.

“Сімейний затишок, власна сім'я” та “відносини з родичами, батьками” є найменш важливими цінностями для даних чоловіків. Сімейні цінності формуються у дитини при безпосередній взаємодії з батьками в атмосфері любові та підтримки. Багато науковців стверджують про занепад сімейних цінностей у сучасному суспільстві. У більшій мірі пропагандується перевага індивідуального - орієнтація на власні бажання, проведення часу у власне задоволення а не на підтримку іншого. Низька значущість стосунків з батьківською сім'єю і низька мотивація до створення власної сім'ї і свідчить про кризу сімейних цінностей, і, як наслідок, призводить до збільшення чисельності холостих чоловіків зрілого віку.

Висновок: На підставі проведеного нами дослідження, можна зробити наступні висновки, що сучасні українські чоловіки зрілого віку орієнтовані на отримання економічного достатку, саморозвиток та роботу над собою. Це свідчить про переважання індивідуальних цінностей над сімейними, адже ані відносини з родичами та батьками, ані створення власної сім'ї не є для них в пріоритеті. Бажаною для таких чоловіків є гарна, розумна, інтелектуальна жінка з хорошим почуттям гумору з якою можна весело та безтурботно провести час. Зростання кількості холостих чоловіків зрілого віку свідчить про зростання пріоритету власного добробуту та зниження пріоритету у створенні шлюбу.

Список використаної літератури

1. Бурда Владислав. Шлюбна євроінтеграція. Чому українці не поспішають одружуватися. <https://chas.news/current/shlyubna-evrointegratsiya-chomu-ukraintsi-ne-pospishayut-odruzhuvasya>
2. За 30 років кількість шлюбів в Україні зменшилася втричі. https://ukrain.com/za_30_rokiv_kilkist_shlyubiv_v_ukraini_zmenshilasya_vtrichi.html
3. Сайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи. Національної академії наук України. <https://www.idss.org.ua/public>
4. Pototska I., Leshchenko V., Matsko N., Ilnytskyi H. The image of the ideal woman of a modern single man. The 11th International scientific and practical conference “International scientific innovations in human life” (May 11-13, 2022) Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. – P. 493-496.

LATE MARRIAGES OF MODERN UKRAINIAN MEN AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Iryna Pototska

*National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya
56, Pirogova Str., Vinnytsya, Ukraine, 21018,
e-mail: osobiste8@gmail.com*

Tetiana Rysynets

*National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya
56, Pirogova Str., Vinnytsya, Ukraine, 21018,
e-mail: risinetstanj@gmail.com*

Liudmyla Loiko

*National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya
56, Pirogova Str., Vinnytsya, Ukraine, 21018,
e-mail: lloiko51@gmail.com*

Abstract. The modern institution of the family throughout the world is undergoing intensive changes. These changes, of course, also affected modern Ukrainian society. In recent years, late marriages of men have become a common phenomenon. The purpose of our study was to investigate the late marriages of modern Ukrainian men as a socio-psychological phenomenon. The sample was single, never-married men aged 32 to 40. In order to conduct the research, an author's questionnaire was created in Google form, which was posted on social networks. With the help of a questionnaire, the main qualities that should be present in an "ideal" woman according to single men were studied. Among the qualities were indicated: beautiful, beautiful; smart, intellectual; cheerful, with a sense of humor; a homely, beautiful hostess; caring, gentle feminine; sports, athletic; brought up with good manners; calm, restrained; economically independent, secured; active. In order to better understand the "refusal" of marriage, the current values of a single man were investigated. Economic well-being, economic independence; self-development, self-improvement; healthy lifestyle, sports; relationships with friends; sexual relations; professional growth, career; hobby, hobby; family coziness, own family; relations with relatives, parents; vacation. This made it possible to identify the life priorities of this sample. Based on our research, we can draw the following conclusions that modern Ukrainian men of mature age are focused on obtaining economic prosperity, self-development and work on themselves. This indicates the predominance of individual values over family values, because neither relations with relatives and parents, nor creating one's own family is a priority for them. Desirable for such men is a beautiful, smart, intellectual woman with a good sense of humor with whom you can have fun and carefree time. The increase in the number of single men of mature age indicates an increase in the priority of one's own well-being and a decrease in the priority of creating a marriage.

Key words: socio-psychological phenomenon of late marriages, image of the "ideal" woman, values of a single man.

УДК 378.091.3:376.011.3-056.34]:001.895
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.9>

ІННОВАЦІЙНІСТЬ ПРАКТИКО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ РОБОТИ З ОСОБАМИ З АУТИЗМОМ

Тетяна Скрипник

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
Бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154
e-mail: t.skrypnyk@kubg.edu.ua*

Олена Мартинчук

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
Бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154
e-mail: o.martynchuk@kubg.edu.ua*

Ганна Супрун

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
Бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154
e-mail: h.suprun@kubg.edu.ua*

У статті розкрито актуальність потреби в компетентних та конкурентноспроможних фахівцях спеціальної освіти щодо надання підтримки та супроводу осіб з аутизмом для України. Наразі відбувається реформування та оновлення змісту процесу підготовки у вищій школі таких педагогічних кадрів. Особливості розладів аутистичного спектра мають специфічний вплив на здійснення підтримки цих осіб та вимагають від фахівців володіти певною системою компетентностей та особистісних рис. У роботі представлено актуальність компетентнісного, особистісно та практико-орієнтованого підходів до навчання студентів за спеціальністю «Спеціальна освіта». Уточнено сутність інноваційності як вирішальної особливості окреслених підходів на освітній програмі «Втручання при аутизмі» Київського університету імені Бориса Грінченка. Стаття розкриває інноваційність змісту схеми освітнього процесу «аудиторія – Центри компетентностей – реальне робоче місце». Показано унікальність розроблення програм навчальних дисциплін з урахуванням вікового принципу надання підтримки особам з аутизмом на різних вікових етапах. Розкрито зв'язки між завданнями різних видів практики та завданнями програм навчальних дисциплін, їх наступність. Проілюстровано використання сучасних навчальних методів під час освітнього процесу та ефективні практики на освітній програмі «Втручання при аутизмі» для другого (магістерського) рівня освіти для контактної та дистанційної форм навчання. Стаття представляє досвід підготовки фахівців спеціальної освіти для роботи з особами з аутизмом на освітній програмі «Втручання при аутизмі» Київського університету імені Бориса Грінченка. Визначено перспективний напрямок дослідження обраної теми.

Ключові слова: особи з аутизмом, фахівці спеціальної освіти, підготовка фахівців спеціальної освіти, практико-орієнтована підготовка.

Українське суспільство формує високий запит на компетентного та ефективного фахівця спеціальної освіти, зокрема для роботи з особами з аутизмом. Тенденція збільшення кількості осіб з розладами аутистичного спектра (РАС) відстежується в Україні, як і в усьому світі. Вітчизняна практика надання підтримки цій категорії осіб немає сталого і

успішного досвіду. Наявні численні запити стейкхолдерів щодо якісної підготовки фахівців спеціальної освіти для ефективного навчання, виховання та розвитку осіб з аутизмом.

Особи з РАС мають унікальну психічну організацію, що зумовлює необхідність особливого підходу до їхнього навчання і розвитку з опорою на методи з науково доведеною ефективністю (Денверська модель втручання, ТЕАССН, «Прикладний аналіз поведінки», «Сенсорна інтеграція Айрес», PECS та ін.).

Концепція Нової української школи окреслює вчителя нового часу як агента змін, коуча та фасилітатора, тьютора і модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини [1]. Для реалізації цієї мети система вищої освіти має бути готовою перейти на інший рівень підготовки майбутніх фахівців спеціальної освіти.

Як відомо, підготовка фахівців спеціальної освіти на сучасному етапі розвитку вищої школи ґрунтується на особистісно-орієнтованій парадигмі та формуванні професійної компетентності [2; 3; 4]. М. Шеремет, Д. Супрун, С. Кондукова наголошують на наближенні українських традицій до ідеї європейського освітнього простору, що поєднує освіту, дослідницьку діяльність та технологічні інновації [2].

Дослідження О. Мартинчук (2018) окреслюють компетентнісну модель майбутнього спеціального педагога для успішної діяльності в умовах інклюзивного середовища [3; 4].

Сучасні філософські та методологічні пошуки щодо підвищення ефективності вищої освіти зосереджені на впровадженні практико-орієнтованого підходу до підготовки педагогів, юристів, фахівців сфери туризму та бізнесу (В. Андрущенко, К. Радченко, С. Терепищій, В. Яроцький).

Практико-орієнтований підхід передбачає орієнтування на кінцевий продукт навчання, яким за визначенням І. Пальшкової є формування та вироблення у здобувачів практичних навичок у застосуванні технологій навчання і виховання [5, с. 82]. За такого підходу мета і завдання навчальних дисциплін стають результатами (продуктом) навчання, які описуються як перелік практичних дій, здатностей, професійних компетенцій, якими оволодіває студент.

І. Пальшкова розкриває динаміку оволодіння студентом професійними компетентностями в контексті практико-орієнтованого підходу, яка відбувається від конкретного досвіду практичної професійної діяльності до розуміння світогляду і цінностей педагога, який її здійснює, усвідомлення в меті і засобах теоретичних основ, наукового підґрунтя такої діяльності, втілення соціальних норм у взаємодії педагога з учнем/вихованцем [6, с. 252].

Окремі дослідження (С. Дубяга, В. Гузь, Г. Шкільова) уточнюють практико-орієнтований підхід у підготовки майбутніх учителів як діяльнісно-компетентнісний. За такого підходу увесь процес навчання набуває діяльнісного характеру [7, с. 101; 8]. Студенти під час навчання отримують досвід професійної діяльності в спеціально створених умовах вищого навчального закладу.

Інноваційність у педагогічній практиці І. Дичківська розкриває через розуміння терміну інновація (від лат. *innovatio* – оновлення, зміна) як нововведення, зміна, новий підхід, створення якісно нового, використання відомого в інших цілях [8, с. 11]. Інноваційність у педагогічній діяльності ґрунтується на осмисленні практичного досвіду, орієнтована на зміни з метою підвищення результативності, отримання нового знання та формування якісного іншої педагогічної практики [8, с. 155; 9].

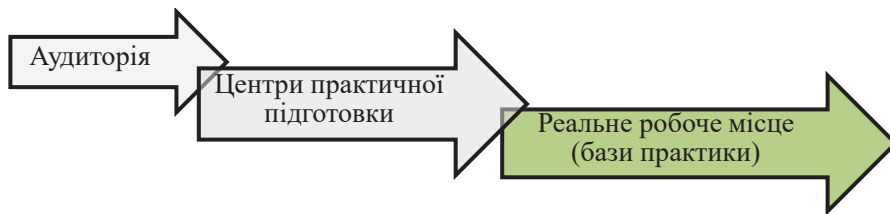
Сучасний вітчизняний досвід підвищення якості освіти в Київському університеті імені Бориса Грінченка ґрунтується на впровадженні Нової освітньої стратегії, однією зі складових якої є реалізація моделі практико-орієнтованого навчання студентів: «аудиторія – центри компетентностей – реальне робоче місце» [10, с. 25 Концепція]. Під реальним

робочим місцем мається на увазі посада в закладі освіти, яку обіймає студент під час проходження практики.

Окреслені орієнтири та розуміння практико-орієнтованого підходу та інноваційності у педагогічній діяльності дозволило під новим кутом розкрити і втілити означений підхід у освітній програмі з підготовки фахівців спеціальної освіти за спеціальністю Спеціальна освіта 016 на освітній програмі 016.00.02 Втручання при аутизмі другого (магістерського) рівня.

Мета статті – розкрити інноваційність впровадження практико-орієнтованої схеми навчання під час підготовки фахівців спеціальної освіти на освітній програмі «Втручання при аутизмі» другого (магістерського) рівня.

Унікальність освітньої програми полягає не тільки в тому, що вона є першою на теренах української вищої школи. За цією освітньою програмою здійснюється підготовка фахівців-експертів та лідерів щодо впровадження ефективної підтримки і супроводу осіб з аутизмом у закладах освіти, створення умов для їхньої соціальної адаптації та самореалізації. Для цього передбачено посилення практико-орієнтованої складової підготовки, адже здобувачам потрібно усвідомити наявний вітчизняний стан освітнього й корекційно-розвивального процесів для осіб з аутизмом та оволодіти методами досягнення бажаних позитивних змін. Тому для реалізації мети статті визначено такі завдання: 1) представити зміст схеми освітнього процесу «аудиторія – центри компетентностей – реальне робоче місце»; 2) висвітлити унікальність розроблення програм навчальних дисциплін щодо надання підтримки особам з аутизмом у різні вікові періоди; 3) розкрити зв'язки між завданнями практик та змістом і завданнями навчальних дисциплін; 4) продемонструвати ефективні методи навчання та успішні практики на освітній програмі.

Рис.1. Схема практико-орієнтованого освітнього процесу для спеціальності 016 Спеціальна освіта

Змістом представленої схеми практико-орієнтованого навчання (рис. 1) на освітній програмі «Втручання при аутизмі» другого (магістерського) рівня передбачає, що програмові результати навчання реалізуються на різних рівнях на кожному з етапів підготовки здобувачів.

В аудиторії студенти мають змогу на теоретичному рівні осягнути наукові засади дисципліни. Навіть у межах аудиторного етапу навчання викладачі мають такий орієнтир, як активізація пошукової активності здобувачів, їхньої здатності до самостійного і критичного мислення, креативних розробок, долучення до командної роботи. Для цього застосовуються такі сучасні методи навчання: пояснювально-ілюстративний, проблемне навчання, частково-пошуковий, словесні (пояснення, навчальна дискусія), наочні (демонстрація презентацій, відео-роликів, відео-уроків, відео-кейсів), аналіз науково-методичних

джерел та нормативних документів, відео-лекція у поєднанні з текстовою, «перевернуте навчання», самонавчання.

У межах вивчення навчальних дисциплін здобувачі мають змогу відпрацювати певні прийоми і вправи, важливі для впливу на психофізичний стан дітей з РАС, для формування соціально-емоційних та комунікативно-мовленнєвих навичок. Це відбувається під час семінарських і практичних занять у Центрах компетентностей, створених на матеріально-технічній базі Київського університету імені Бориса Грінченка. Тут здобувачі мають змогу ознайомитись із прикладами впровадження тієї чи іншої методики в створеному освітньому просторі (Центр інклюзивної освіти, Центра «Аутизм-Академія»). Матеріально-технічне оснащення, реабілітаційне обладнання дають змогу студентам на своєму практичному досвіді випробувати втілення певного методу втручання з науково доведеною ефективністю для осіб з аутизмом. Для цього використовуються такі початкові методи: тренінгові форми занять, мозковий штурм, створення творчих продуктів діяльності. Під час семінарських і практичних занять викладачі мають змогу проводити панельну дискусію, дискусійне коло, формувальне оцінювання, самооцінювання, взаємооцінювання, корпоративне навчання, використовується метод кейсів.

Практика на освітній програмі «Втручання при аутизмі» другого (магістерського) рівня охоплює більше 30% від загального обсягу навчальних кредитів. Здобувачам освіти надана можливість проходити практику в різних типах освітніх закладів для осіб різних вікових категорій та на різних посадах. Завдання практики продовжують формувати результати навчання, теоретичні та практичні основи яких закладено в аудиторії та в Центрах компетентностей.

Розроблення програм навчальних дисциплін на освітній програмі «Втручання при аутизмі» відбувалось з урахуванням вікового принципу здійснення підтримки осіб з аутизмом. У назвах самих дисциплін простежується обрана логіка: «Системна допомога дітям раннього та дошкільного віку з розладами аутистичного спектра», «Системна допомога дітям молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра», «Системна допомога підліткам та молоді з розладами аутистичного спектра».

Урахування вікових періодів щодо організації та надання підтримки особам з аутизмом відбувається у змісті різних видів практики на освітній програмі: «Виробнича (в установах/закладах для дітей раннього та дошкільного віку) практика» в 2 семестрі, «Виробнича (в установах/закладах для дітей шкільного віку) практика» в 3 семестрі.

Для прикладу зв'язку між завданнями виробничої практики в установах/закладах для дітей з аутизмом шкільного віку, змістом навчальних дисциплін і семінарських/практичних занять у Центрах компетентностей представимо таблицю 1, яка їх описує.

Під час практичних занять з дисципліни «Системна допомога дітям молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра» з теми 3 «Організація освітнього середовища для безперешкодного навчання дітей з аутизмом у закладі загальної середньої освіти та модифікація освітнього процесу» студенти розробляли і презентували свій проєкт для реальної дитини з аутизмом. Здобувачі могли обрати власну дитину з аутизмом (серед студентів є батьки дітей з РАС), випадок зі своєї професійної діяльності або використати наданий викладачем кейс (опис реальної дитини з РАС).

Ознайомлення з теоретичними основами технології «Класний менеджмент» та науковими засадами організації безпечного і здоров'язбережувального освітнього середовища, особливості його доступності щодо дітей з аутизмом проходить в аудиторії, на базі Центру інклюзивної освіти та Центру практичної підготовки «Аутизм-Академія», які оснащені усім необхідним матеріальним обладнанням.

Викладачі проводять лекційні заняття також на базі Центрів практичної підготовки

для демонстрації конкретних прикладів впровадження технології «Класний менеджмент». У Центрах можна побачити, як відбувається структурування та зонування простору, маркування обладнання, облаштування зони сенсорного розвантаження, розміщення розкладів, правил, рутин. Важливою складовою є індивідуалізація простору, яка передбачає розміщення фото дітей, їх робіт – створення живої атмосфери для освітнього процесу.

Таблиця 1

Реалізація зв'язку навчальних завдань за навчальною схемою «Аудиторія – Центр компетентностей – База практики» на освітній програмі «Втручання при аутизмі»

Дисципліна «Системна допомога дітям молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра»	
Тема 3. Організація освітнього середовища для безперешкодного навчання дітей з аутизмом у закладі середньої освіти та модифікація освітнього процесу	
Навчальний простір	Завдання
Аудиторія	Ознайомлення з найменш обмежувальним середовищем для учнів з аутизмом; з видами адаптивного обладнання, адаптацією/модифікацією навчального плану; візуальною підтримкою, структурування діяльності, підтримкою асистента учня з РАС.
Центри компетентностей	Створити і презентувати проєкт організації освітнього середовища для конкретної дитини з аутизмом (власна дитина, приклад з професійного досвіду)
Бази практики	Розробити для учня закладу освіти, де відбувається практика, проєкт безпечного, здоров'язбережувального та ефективного освітнього середовища на основі технології «Класний менеджмент»

Підготовка фахівців спеціальної освіти на освітній програмі 016.00.02 Втручання при аутизмі другого (магістерського) рівня передбачає таку послідовність видів практики: виробничу (у закладах для дітей різних вікових категорій та управлінську) і переддипломну.

Під час виробничої практики в установах/закладах для дітей раннього та дошкільного віку відбувається формування професійної компетентності у сфері оцінки особливостей розвитку дітей раннього та дошкільного віку з розладами аутистичного спектра та їхніх особливих освітніх потреб, індивідуального стилю професійної діяльності.

Виробнича (управлінська) практика створює умови для отримання здобувачами досвіду професійного орієнтування щодо діяльності керівників закладів освіти для дітей з особливими освітніми потребами (ООП) та інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ).

У процесі виробничої практики в установах/закладах для дітей шкільного віку студенти виконують завдання, які спрямовані на оцінювання стану розвитку дітей шкільного віку з розладами аутистичного спектра, планування та впровадження інноваційних методик і технологій для їхньої підтримки і супроводу, уміння приймати ефективні рішення у складних і непередбачуваних умовах, координувати діяльність команди супроводу.

Переддипломна дослідницька практика спрямована на виконання таких завдань, які формують у студентів уміння здійснювати пошук, аналіз та узагальнення науково-дослідних матеріалів за результатами власного магістерського дослідження; розв'язувати складні завдання дослідницького характеру; формувати індивідуальний стиль професійної діяльності; набувати здатності планувати та надавати фахову допомогу особам з аутизмом з урахуванням командної взаємодії з їхніми батьками та іншими фахівцями; здійснювати подальше оцінювання ефективності та результативності проведеної діяльності.

Наступна таблиця 2 на прикладі одного із завдань «Виробничої (в установах/закладах для дітей шкільного віку) практики» розкриває зв'язок з дисциплінами, які вивчаються на освітній програмі.

Таблиця 2

Зв'язок між завданнями практики і навчальними дисциплінами на освітній програмі «Втручання при аутизмі»

Завдання практики	Навчальна дисципліна
Розроблення Моделі супроводу учня з РАС із визначенням SMART-цілей на основі вивчення особливих освітніх потреб.	«Оцінювання особливих освітніх потреб та консультативний супровід родин і фахівців» «Менеджмент спеціальної та інклюзивної освіти»
Розроблення стратегії та алгоритму впровадження альтернативної та допоміжної комунікації для учня з РАС	«Альтернативна та допоміжна комунікація» «Менеджмент спеціальної та інклюзивної освіти»
Розроблення проєкту «Рівний-Рівному», спрямованого на формування соціальних навичок учня з аутизмом разом з однолітками (з урахуванням відповідної SMART-цілі, розроблення етапів та очікуваних результатів)	«Методи формування соціальних навичок» «Менеджмент спеціальної та інклюзивної освіти»
Розроблення та проведення консультації батькам з урахуванням оцінки особливих освітніх потреб учня, стратегії впровадження альтернативної та допоміжної комунікації, проєкту «Рівний-Рівному»	«Оцінювання особливих освітніх потреб та консультативний супровід родин і фахівців»

Виконання завдань практики передбачає постійний консультативний супровід з боку викладачів кафедри, які є керівниками практики для студентів. Цей супровід здійснюється систематично у формі щотижневих супервізійних зустрічей (очно або дистанційно) для надання методичної допомоги здобувачам освіти. Така форма роботи є актуальною і затребуваною студентами.

Кожен вид практики спрямований на реалізацію низки програмових результатів навчання, який відбувається на робочому місці здобувачем освіти в різних установах і закладах освіти, на різних посадах. Узагальнено ця особливість підготовки здобувачів на освітній програмі «Втручання при аутизмі» представлена в таблиці 3.

Дані таблиці дають змогу побачити, що практика на освітній програмі «Втручання при аутизмі» створює умови для отримання досвіду супроводу осіб з аутизмом на усіх вікових етапах, на різних посадах та в різних типах освітніх закладів. Такий підхід є інноваційним та актуальним у сучасній вищій освіті України та заслуговує на поширення і впровадження у практику підготовки фахівців спеціальної освіти щодо надання підтримки особам з аутизмом.

Висновки.

У статті представлено зміст інноваційної схеми підготовки («аудиторія – Центри компетентностей – реальне робоче місце») фахівців спеціальної освіти на освітній програмі «Втручання при аутизмі» другого (магістерського) рівня освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. Розкрито унікальність розроблення програм навчальних дисциплін з опорою на віковий принцип надання підтримки особам з аутизмом у різні вікові періоди. Проілюстровано зв'язки між завданнями різних видів практик та змістом завдань навчальних дисциплін. Висвітлено сучасні та ефективні методи навчання та успішні практики, які використовуються на освітній програмі «Втручання при аутизмі».

Подальший науковий пошук доцільно спрямувати на визначення ефективності навчання та відповідності отриманих результатів очікуванням здобувачів вищої освіти, рекомендацій щодо вдосконалення та покращення процесу підготовки від стейкхолдерів.

Таблиця 3

Освітні установи та посади, які передбачені для проходження під час різних видів практик на освітній програмі «Втручання при аутизмі»

Вид практики	Установа / заклад освіти	Посада
Виробнича (в установах/закладах для дітей раннього та дошкільного віку) практика	Заклади дошкільної освіти (спеціальні, з інклюзивною формою навчання) та реабілітаційні центри	Вчитель-дефектолог / вчитель реабілітолог / дефектолог / вчитель спеціальної освіти (відповідно до оновленого в 2022 р. Класифікатора професій)
Виробнича (управлінська) практика	Спеціальні школи для дітей з особливими освітніми потребами / Навчально-реабілітаційні центри / спеціальні заклади дошкільної освіти / заклади шкільної освіти комбінованого типу / інклюзивно-ресурсні центри	Заступник директора з навчально-виховної роботи / вихователь-методист / директор / фахівець (консультант) ІРЦ
Виробнича (в установах/закладах для дітей шкільного віку) практика	Заклади загальної середньої освіти (спеціальні, з інклюзивною формою навчання) / Навчально-реабілітаційні центри	Вчитель-дефектолог / вчитель спеціальної освіти (відповідно до оновленого в 2022 р. Класифікатора професій)
Переддипломна (дослідницька) практика	Установи / заклади дошкільної та загальної середньої освіти (спеціальні та з інклюзивною формою навчання) / реабілітаційні центри, інклюзивно-ресурсні центри	Вчитель-дефектолог / фахівець (консультант) інклюзивно-ресурсного центру / вчитель спеціальної освіти (відповідно до оновленого в 2022 р. Класифікатора професій)

Список використаної літератури:

1. Формула НУШ. Електронний ресурс: <https://nus.org.ua/about/formula/>
2. Шеремет М. К., Супрун Д. М., Кондукова С. В. Професійна підготовка фахівців спеціальної освіти в умовах сьогодення. *Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 14-15 травня 2020 : До 15-річчя ВГО “Українська асоціація корекційних педагогів” / НПУ імені М. П. Драгоманова ; Факультет спеціальної та інклюзивної освіти ; ВГО “Українська асоціація корекційних педагогів”. – Київ, 2020. – С. 6-10.
3. Мартинчук О. В. Нова освітня стратегія підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти в Київському університеті імені Бориса Грінченка. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць. Вип.9. Т.2. Кам'янець-подільський: Медобори-2006, 2017. С. 116-124.
4. Мартинчук О. В. Концепція підготовки майбутніх фахівців у галузі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2018. № (1) 15. С. 49-53.
5. Пальшкова І. О. Використання практико-орієнтованого підходу у професійному навчанні майбутніх педагогів. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. праць / редкол. : В. К. Буряк, Л. В. Кондрашова, Г. Б. Штельмах та ін. Кривий Ріг, 2004. Вип. 8. С. 81-88.
6. Пальшкова І. О. Професійно-педагогічна культура майбутнього вчителя початкової школи: практико-орієнтований підхід. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Педагогічні науки. 2015. Вип.67. С. 251-257.
7. Дубяга С., Гузь В., Шкільова Г. Праткико-орієнтований підхід до підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Педагогіка. №2 (23). 2019. С. 100-105.

8. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 218 с.
9. Антонова О. Є. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійної майстерності майбутнього вчителя. *Теорія і практика професійної майстерності в умовах цілежеттєвого навчання: монографія за ред. О. А. Дубасенка*. Житомир. Вид-во Рута, 2016. С. 265-285.
10. Стратегія (Програма) розвитку Київського університету імені Бориса Грінченка на 2018-2022 рр. Київ, 2018. 71 с.

INNOVATIVE PRACTICE-ORIENTED TRAINING OF FUTURE SPECIAL EDUCATION SPECIALISTS TO WORK WITH A PERSON WITH AUTISM

Tetiana Skrypnyk

*Borys Grinchenko Kyiv University,
blvd. I. Shamo, 18/2, Kyiv, Ukraine, 02154
e-mail: t.skrypnyk@kubg.edu.ua*

Olena Martynchuk

*Borys Grinchenko Kyiv University,
blvd. I. Shamo, 18/2, Kyiv, Ukraine, 02154
e-mail: o.martynchuk@kubg.edu.ua*

Hanna Suprun

*Borys Grinchenko Kyiv University,
blvd. I. Shamo, 18/2, Kyiv, Ukraine, 02154
e-mail: h.suprun@kubg.edu.ua*

The article reveals the relevance of the need for competent and competitive specialists in special education for the provision of support and accompaniment to persons with autism for Ukraine. Currently, reforming and updating the content of the training process in higher education for such pedagogical personnel is underway. The specifics of autism spectrum disorders have a specific impact on providing support to these individuals and require specialists to possess a certain system of competencies and personal traits. The paper presents the relevance of competency-based, personal and practice-oriented approaches to the education of students majoring in "Special Education". The essence of innovativeness as a decisive feature of the outlined approaches in the educational program "Intervention in autism" of the Borys Grinchenko Kyiv University named after has been specified. The article reveals the innovative content of the scheme of the educational process "audience – Competence Centers – real workplace". The uniqueness of the development of programs of educational disciplines taking into account the age principle of providing support to persons with autism at different age stages is shown. The connections between the tasks of various types of practice and the tasks of programs of educational disciplines, their continuity, are revealed. The use of modern educational methods during the educational process and effective practices in the educational program "Intervention in autism" for the second (master's) level of education for face-to-face and mixed forms of education are illustrated. The article presents the experience of training special education specialists to work with individuals with autism at the educational program "Intervention in Autism" of the Borys Grinchenko Kyiv University. The prospective research direction of the selected topic is defined.

Key words: persons with autism, special education specialists, training of special education specialists, practice-oriented training.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.10>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО- ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Анна Худавердова

*Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна, 61080
e-mail: hudaanna46@gmail.com*

Темою статті стали особливості соціально-правових уявлень військовослужбовців. Соціально-правові уявлення особистості розглянуто у роботі як розуміння, оцінювання суті законів, правових норм, інтерпретацію тих випадків, коли особистість усвідомлює свої права і обов'язки, їх обмеження, що дозволяє їй сприймати, оцінювати і представляти себе в різних правових ситуаціях. Теоретичні конструкції роботи спираються на концепцію С.Московісі, який під соціальними уявленнями мав на увазі когнітивні системи, в яких не просто представлені думки, образ або настановлення щодо певного об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності. Соціальність подібних когнітивних систем, що упорядковують образ світу, обумовлена не тільки (і не стільки) тим, що в них представлена саме соціальна реальність, скільки тією обставиною, що ці системи, або уявлення, є загальнозначущими для багатьох індивідів, допомагають конструювати реальність їх соціальних груп, яка, у свою чергу, детермінує індивідуальну поведінку. Соціально-правові уявлення представлено у статті як різновид соціальних уявлень особистості. Автори моделі правового розвитку індивіда психологи Дж. Тапп і Ф. Левін виділили три рівня правового розвитку людини: правопослушання (виконання правових норм через острах покарань), правопідтримку (слідувати законам необхідно для підтримки функціонування суспільства, їх можна порушити на благо його функціонування), правотворчість (посадження права і моралі). Представлене дослідження рівня розвитку соціально-правових уявлень військовослужбовців, яке проводилося протягом 2019-2021 років, реалізовано за допомогою скороченої версії опитувальника Дж. Тапп і Ф. Левіна. Вибірка складалася з двох груп військовослужбовців. Перша група – законслухняні військовослужбовці, у службовій кар'єрі яких відсутні правопорушення, зауваження щодо порушень дисципліни або покарання за скоєння злочинів. Друга група досліджуваних – військовослужбовці, що скоїли правопорушення та перебували у слідчому ізоляторі.

Ключові слова: соціально-правові уявлення, військовослужбовці, правосвідомість, когнітивні схеми, правові норми, суспільство, мораль.

Постановка проблеми. Життєдіяльність людини в суспільстві регулюється соціально-нормативними механізмами та соціальними нормами. У цих механізмах одне з центральних місць посідає право, правове регулювання - упорядкування соціальних стосунків шляхом обов'язкового підкорення поведінки суб'єктів цих стосунків державно санкціонованим правовим нормам. Своєю чергою, військова дисципліна, порядок у військах забезпечуються шляхом беззаперечного жорсткого дотримання і виконання всіма військовослужбовцями законів, військових статутів, наказів і розпоряджень командирів [3]. Достатньо високий рівень правопорушень, злочинів та порушень військової дисципліни у військах може свідчити не стільки про незнання правових норм, скільки про зневажливе ставлення до них, правовий нігілізм та інфантилізм військовослужбовців [3]. Деформоване ставлення військовослужбовців до права транслюється через: *правовий скептицизм* (сумніви в можливості правової системи виправити недоліки організації суспільства і

поведінки людини); *правовий конформізм* (визнання абсолютної влади правової системи в суспільстві, бездумне підпорядкування законам, засноване на їх незнанні); *правовий цинізм* (усвідомлене заперечення ролі права в суспільстві, свідоме порушення його норм, віра у власні сили і можливості перебороти громадські правові відносини, нав'язати свою волю оточуючим, самому диктувати правила поведінки, непокора нормам права, прийнятим в сучасному суспільстві, створення власних правил); *правовий інфантилізм* (відношення, засноване на незнанні або недостатньому знанні норм права, що спирається на думку про те, що в сучасному суспільстві можна прожити без знання права); *правовий нігілізм* (відношення, побудоване на тотальному запереченні якої б то не було соціальної цінності права і його здатності бути прийнятним засобом регулювання суспільних відносин) тощо [3]. Серед причин протиправної поведінки військовослужбовців однією з провідних є суттєва деформація їх соціально-правових уявлень.

Аналіз досліджень і публікацій. С. Московісі, пояснюючи природу соціальних уявлень, вважає їх «низкою понять, висловлювань і пояснень, що виникають у повсякденному житті в процесі міжособистісного спілкування» [16, с. 112]. Під соціальними уявленнями С. Московісі мав на увазі когнітивні системи, що мають власну логіку та мову, в яких не просто представлені думки, образ або настановлення щодо певного об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності [9]. Соціальність подібних когнітивних систем, що упорядковують образ світу, обумовлена, на думку С. Московісі [10], не тільки (і не стільки) тим, що в них представлена саме соціальна реальність, скільки тією обставиною, що ці системи, або уявлення, є загальнозначущими для багатьох індивідів, допомагають конструювати реальність їх соціальних груп, яка, у свою чергу, детермінує індивідуальну поведінку.

Соціальність уявлень за С. Московісі є соціальністю потрійного роду: а) уявлення, що відносяться до соціальної реальності в її структурному та культурному аспектах; б) вони соціальні з точки зору їх генезису; в) уявлення є складовою частиною соціальної реальності, виступаючи інструментом її конструювання [6, с.105]. Уточнюючи визначення, дане С. Московісі, Д. Жоделе вважає соціальні уявлення формою пізнання соціальної дійсності [7]. Дослідниця звертається до їх характеристик: «Соціальні уявлення є модальностями практичного пізнання, спрямованого на розуміння і осмислення соціального, матеріального та ідеального (духовного оточення). Як такі, вони мають специфічні характеристики в області організації змісту, розумових операцій і логіки» [8, с. 25].

Подвійна психосоціальна сутність уявлень, вважає Д. Жоделе, виявляється в повсякденній практиці людей за допомогою специфічних функцій [7]. По-перше, соціальні уявлення виконують роль «ідентифікаторів», що дозволяють відносити «інших» до конкретної соціальної групи. Вони несуть із собою ті чи інші визначення об'єкта, що є зрозумілими для членів цієї групи; ці визначення складаються в «спільне бачення реальності, притаманне групі, яке може не збігатися або суперечити поглядам, прийнятим в інших групах. Своєрідне бачення реальності спрямовує дії і взаємозв'язок членів даної групи». По-друге, соціальні уявлення виконують інтерпретувальну функцію, регулюючи стосунки індивідів один з одним і з навколишнім світом, визначаючи їх поведінку та комунікативні зв'язки. По-третє, володіючи когнітивною функцією, вони насичують соціальний світ індивіда відповідними афективними та нормативними елементами, сприяючи інтеріоризації «належного» досвіду, моделей поведінки і мислення [8].

Окрім С. Московісі та Д. Жоделе, теорія отримала підтримку в інших дослідників, наприклад, австрійських авторів М. Агустінос та Дж. М. Іннз [4]; фінських вчених Х. Раті та Л. Снелмана [14]. Д. Озерман, відзначає, що соціальні уявлення виявляються базовими блоками, які конструюють зміст «Я» [12, с. 110-111].

Соціально-правові уявлення, які в нашій роботі виступають різновидом соціальних уявлень, транслюють когнітивну, емоційну і поведінкову інтерпретацію права індивідом, належать до найбільш складних психосоціальних явищ, які мають комплекс історичних, державно-інституційних, світоглядних, особистісних детермінант і безліч характеристик та вимірювань. Правові погляди, ідеї, судження співвідносяться з минулим досвідом суб'єкта, його потребою та мотиваційною сферою, викликаючи певне емоційне ставлення, яке визначає правові об'єкти або явища як корисні або даремні, потрібні або непотрібні, справедливі чи несправедливі тощо. Подібне ставлення характеризує суб'єктивну цінність правової сфери у структурі життєдіяльності людини в подальшій орієнтації на правову поведінку. Серед об'єктів таких стосунків виділяють: ставлення до правових принципів, інститутів, до злочинів і правопорушень, ставлення до своєї правової поведінки.

У процесі пізнання індивідом соціальних та правових норм у нього формуються соціально-правові уявлення: про рівень злочинності в суспільстві; про правомірні та протиправні способи досягнення бажаного; про принципи взаємовідносин людей у суспільстві; про правові позиції інших людей, з урахуванням яких індивід буде свою поведінку. Вони складають правосвідомість особистості. Категорія правосвідомості є однією з найважливіших понять юридичної психології. Вона виступає, з одного боку, психологічним феноменом, а з іншого – правовим. Правосвідомість особистості виглядає як сукупність її психологічних властивостей, що обумовлюють відображення явищ соціально-правової дійсності та детермінують правову поведінку.

Правова свідомість реалізується в психологічному механізмі юридично значущої поведінки, отже, її структура співвідноситься з основними функціональними блоками цього механізму: соціальною перцепцією, мотивуванням та цілепокладанням. Виходячи з цього та покладаючись на результати сучасних досліджень, можна визначити складові правової свідомості особистості. До них відносяться такі: правові знання та уявлення, соціально-правові очікування; особистісні норми та соціально-правові поведінкові настановлення особистості.

У системі уявлень кожного індивіда є специфічні, притаманні тільки йому складові, обумовлені його індивідуальним досвідом. Особистість осмислює соціальну дійсність в цілому, одночасно окреслюючи ту сферу в свідомості, в якій вона перебуває, встановлює зв'язок з іншими людьми [13, с. 458]. Свідомість забезпечує визначеність уявлення як про соціальну, так і про правову дійсність, виявляє її зв'язки і суперечності, що мають сенс і значення для певної особистості. Стикаючись з правовою ситуацією, що підпорядковується правовому регулюванню, індивід, завдяки попередньому досвіду, системі сформованих раніше уявлень, має своє власне бачення правової реальності, притаманне йому, яке може збігатися або протистояти поглядам, прийнятим в інших групах [1]. Відбиваючи особливості суспільної та індивідуальної свідомості, уявлення здатні виступати основними регуляторами поведінки людини і функціонування суспільства в цілому. На думку С. Московісі, уявлення акумулюють сьогоднішній стан суспільства, його проблеми і протиріччя [10, с. 7]. Достатньо часто фахівці з юридичної психології спостерігають, що моральні уявлення превалюють над правовими і входять до складу інших уявлень, оскільки саме вони найбільш безпосередньо виражають ставлення особистості до соціальної діяльності і служать регуляторами взаємин і поведінки людей. Соціально-правові уявлення часто виявляються нерозвиненими і компенсуються моральними відносинами, які встановлюються на рівні безпосередньої взаємодії людей [1].

Одним з основних чинників, що визначають соціально-правові уявлення особистості, є потреба визначитися в суперечливому, невизначеному соціальному просторі. На формування соціально-правових уявлень впливають норми суспільства, а також фактори,

що належать до особливостей особистості (особливості протікання когнітивних і емоційних процесів). Соціально-правові уявлення особистості це розуміння, оцінювання суті законів, правових норм, інтерпретація тих випадків, коли особистість усвідомлює свої права і обов'язки, їх обмеження, що дозволяє їй сприймати, оцінювати і представляти себе в різних правових ситуаціях. Сприйняття суб'єктом правової ситуації обумовлюється змістом, рівнем правової свідомості особистості, соціальними переконаннями, стосунками і уявленнями особистості.

Правосвідомість особистості в процесі свого розвитку і функціонування виступає як провідний компонент складної саморегулюючої функціональної системи соціальної поведінки, що містить у собі процеси сприйняття і переробки правової інформації [2, с. 18].

Представлене у роботі дослідження соціально-правових уявлень військовослужбовців проводилося протягом 2019-2021 років. Вибірка складалася з двох груп військовослужбовців. Перша група – законотрухняні військовослужбовці, у службовій кар'єрі яких відсутні правопорушення, зауваження щодо порушень дисципліни або покарання за скоєння злочинів. До цієї групи входило 102 особи - чоловіки віком від 19 до 32 років. Друга група досліджуваних – військовослужбовці, що скоїли правопорушення та перебували у слідчому ізоляторі: 98 осіб чоловічої статі віком від 19 до 32 років.

Автори моделі правового розвитку індивіда психологи Дж. Тапп і Ф. Левін вважали, що мета розвитку людини - адаптація до середовища, яка залежить від рівня розвитку його когнітивної системи і пізнавальних процесів. Вони виділили три рівня правового розвитку людини: правопослухання (виконання правових норм через острах покарань), правопідтримку (слідувати законам необхідно для підтримки функціонування суспільства, їх можна порушити на благо його функціонування), правотворчість (поєднання права і моралі). Представлене дослідження рівня розвитку правових уявлень військовослужбовців реалізовано за допомогою скороченої версії опитувальника Дж. Тапп і Ф. Левіна. Результати дослідження наведено в таблиці.

Показник «рівня правослухняності» в групі військовослужбовців з умовно-нормативною поведінкою склав 77,2%, у групі 2 цей показник дорівнював 31 %. Зафіксовано достовірно вищий досліджуваний показник у першій групі військовослужбовців порівняно з військовослужбовцями, які скоїли правопорушення, при $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що військовослужбовці першої групи більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони, ніж військовослужбовці з дисциплінарного батальйону, на думку яких, закони є статичними, люди виконують їх виключно з метою уникнути покарання і, як наслідок, підкоряються владі, для них поняття «моральності» і «закону» злиті в одне ціле.

Таблиця 1

Рівні розвитку правових уявлень військовослужбовців (%)

Рівні	Група 1	Група 2	p
Рівень правослухняності	77,2	31	0,01
Рівень право підтримки	19,1	67,5	0,01
Рівень правотворчості	4,4	2,5	-

Високий відсоток рівня правослухняності в групі військовослужбовців з умовно-нормативною поведінкою узгоджується з позицією Дж. Таппа та Ф. Левіна, які зазначали, що правовий розвиток залежить від особливостей середовища [15, с. 311].

Також виявлено достовірно вищий показник за «рівнем правопідтримки» між досліджуваними першої та другої груп (19,1% та 67,5% відповідно), при $p \leq 0,01$. Отже,

військовослужбовці-правопорушники більш схильні, ніж військовослужбовці першої групи, вважати, що закони необхідні для підтримки структури того суспільства, частиною якого вони є. На їхню думку, закони - це результат договору між людьми, які підкоряються їм через конформність, і бажання виправдати очікування оточуючих, закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, коли вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Треба зазначити, що ключовим моментом у розумінні отриманих результатів дослідження за цим показником є констатація того факту, що допускається можливість порушувати закони. Отже, мова не йде про бажання досліджуваних вдосконалити правову систему.

Показник «рівня правотворчості» в першій групі військовослужбовців склав 4,4%, тоді як у другій групі - 2,5 %. Математико-статистичний аналіз не виявив достовірних відмінностей між групами. Це вказує на те, що серед військовослужбовців обох груп є такі, що схильні виправдовувати свою поведінку системою моральних норм, співвідносячи їх з існуючими законами. Їх цікавлять не самі закони, а загальні принципи, що лежать в основі правової системи. Невідповідність цих принципів моральним нормам призводить до непокори законам та бажанню змінити їх.

Таким чином, військовослужбовці з умовно-нормативною поведінкою більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони. Військовослужбовців, які скоїли правопорушення вважають, що закони необхідні для підтримки структури суспільства. На їхню думку, закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, коли вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Також вони більш схильні виправдовувати свою поведінку системою моральних норм, співвідносячи їх з існуючими законами, ніж досліджувані першої групи.

Висновки. Уявлення, відбиваючи особливості суспільної та індивідуальної свідомості, виступають основними регуляторами поведінки людини і функціонування суспільства в цілому. Вивчення соціальних уявлень набуває особливого значення в період ускладнення суспільного життя, що виявляється в прискоренні соціальних змін, у виникненні нових соціальних інститутів. За допомогою соціальних уявлень суб'єкти інтерпретують явища навколишнього світу, надають сенсу невідомому об'єкту, події, феномену, роблячи його зрозумілим. Це орієнтує людей в їхньому фізичному та соціальному світі, організує їхню поведінку. Вивчення соціальних уявлень є свого роду спостереженням за тим, яким чином цінності, соціальні правила та культурні патерни осмислюються суб'єктом і визначають його поведінку. Соціально-правові уявлення належать до найбільш складних психосоціальних явищ, які мають комплекс історичних, державно-інституційних, світоглядних, особистісних детермінант і безліч характеристик або вимірювань. Дослідження соціально-правових уявлень військовослужбовців показало певний рівень їх правового нігілізму, котрий виявляється в проблемності, нерозвиненості та несформованості їх правових поглядів, настановлень, знань, уявлень. Військовослужбовці з умовно-нормативною поведінкою більш схильні вважати, що основною функцією законів є запобігання злочинності шляхом заборони. Досліджувані другої групи вважали, що закони люди виконують тому, що уникають покарання та підкоряються владі. Для цих випробуваних поняття «моральності» і «закону» злиті в єдине ціле. Вони також вважають, що закони можна порушувати і змінювати в тому випадку, якщо вони перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства. Крім того, військовослужбовці, що скоїли правопорушення, виявилися схильними виправдовувати свою поведінку системою моральних норм.

Проблеми формування, функціонування та впливу соціально-правових уявлень на поведінку особистості є багатоаспектними та багатогранними. *Перспективним* надалі вбачається дослідження як теоретичних, так і суто практичних аспектів формування та функціонування соціально-правових уявлень, механізмів їх корегування з метою подальшого

створення психопрофілактичних програм для різних груп населення, зокрема – для військовослужбовців.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Л.О. Феномен соціальних уявлень у сучасній психології *Актуальні проблеми психології*. Київ. 2014. Вип. 25. С. 55-63.
2. Землянська О.В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 16-24.
3. Коваленко Є.С. Правова інтолерантність військовослужбовців *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, студентів та аспірантів. Харків: ХНУВС. 2020. С. 87-89.
4. Augoustinos M., Innes J. M. Towards an Integration of Social Representations and Social Schema Theory. *British Journal of Social Psychology*. 1990. № 29. P. 213–231.
5. Farr R. Social representations: a French tradition of research. *Journal for the theory of social behaviour*. 1987. Vol. 17. № 4. P. 343.
6. Jaspers J., Fraser C. Attitudes and social representations. *Social representations*. Cambridge. 1984. P. 101-123.
7. Jodelet D. Les représentations sociales dans le champ de la culture: Social representations. *Social science information*. 2002. T. 41. №. 1. С. 111-133.
8. Jodelet D. Representações sociais: um domínio em expansão. *As representações sociais*. 2001. С. 17-44.
9. Moscovici S. The history and actuality of social representations. *The psychology of the social*. 1998. pp. 209-247.
10. Moscovici S. The Phenomenon of Social Representations. *Social Representations*. Cambridge. Paris. 1984. P. 6–35.
11. Moscovici S. Why a theory of social representations. *Representations of the social*. 2001. P. 8-35.
12. Oyserman D., Markus H. R. Self as social representation. *The psychology of the social*. 1998. P. 107-125.
13. Potter J., Edwards D. Social representations and discursive psychology: From cognition to action. *Culture & Psychology*. 1999. T. 5. №. 4. P. 447-458.
14. Rätty H. Snellman L. Making the unfamiliar familiar: some notes on the criticism of the theory of social representations. *Papers on Social Representations*. 1992. T. 1. №. 1. P. 3-13.
15. Tapp J. L. Levine F. J. Law, justice, and the individual in society: *Psychological and legal issues*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1977. 412 p.
16. Wagner W. Theory and method of social representations. *Asian journal of social psychology*. 1999. T. 2. №. 1. P. 95-125.

FEATURES OF SOCIAL AND LEGAL CONCEPTS OF MILITARY SERVICEMEN

Anna Khudaverdova

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine, 61080
e-mail: hudaanna46@gmail.com*

The topic of the article was the peculiarities of social and legal representations of servicemen. Social and legal representations of the individual are considered in the article as an understanding, evaluation of the essence of laws, legal norms, interpretation of those cases when an individual is aware of his rights

and obligations, their limitations, which allows him to perceive, evaluate and present himself in various legal situations. The theoretical constructs of the article are based on the concept of S. Moskovici, who by social representations meant cognitive systems in which not just thoughts, images or attitudes about a certain object are presented, but a theory or even a field of knowledge in its special sense is reflected - as a way of identification and organization of reality. The sociality of such cognitive systems, which organize the image of the world, is determined not only (and not so much) by the fact that they represent social reality itself, but by the fact that these systems, or representations, are universally significant for many individuals, help to construct the reality of their social groups, which, in turn, determines individual behaviour. Socio-legal representations are presented in the article as a type of social representations of the individual. The authors of the model of legal development of the individual, psychologists J. Tapp and F. Levine, identified three levels of legal development of a person: law-abiding (compliance with legal norms due to fear of punishment), legal support (following laws is necessary to support the functioning of society, they can be violated for the benefit of its functioning), law-making (a combination of law and morality). The presented study of the level of development of socio-legal perceptions of servicemen, which was conducted during 2019-2021, was implemented using a shortened version of the questionnaire by J. Tapp and F. Levin. The sample consisted of two groups of servicemen. The first group is law-abiding servicemen, whose service careers have no offenses, remarks on violations of discipline or punishment for committing crimes. The second group of research subjects are military personnel, who committed offenses and were in a pre-trial detention center.

Key words: socio-legal representations, military personnel, legal awareness, cognitive schemes, legal norms, society, morality.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Жигайло Наталія Ігорівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Жоковіхіна Ольга Сергіївна, аспірантка кафедри психології факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету, м. Херсон, Україна.

Кудінова Маргарита Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти та психології Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна.

Лойко Людмила Святославівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри нормальної фізіології Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, м. Вінниця, Україна.

Мартинчук Олена Валеріївна, доктор педагогічних наук, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна.

Мохорєва Олена Миколаївна, старший викладач кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Назарук Наталія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Івано-Франківськ, Україна.

Нагорна Надія Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації Національного університету «Чернігівська політехніка», м. Чернігів, Україна.

Пономаренко Яна Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцентка кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Потоцька Ірина Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри медичної психології та психіатрії Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, м. Вінниця, Україна.

Рисинець Тетяна Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри нормальної фізіології Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, м. Вінниця, Україна.

Скрипник Тетяна Вікторівна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна.

Супрун Ганна Володимирівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна.

Худавердова Анна Олександрівна, аспірантка кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Шолубка Тетяна Євгенівна, аспірантка кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

ЗМІСТ

<i>Наталія Жигайло, Тетяна Шолубка. Формування психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни.....</i>	<i>3</i>
<i>Ольга Коковіхіна. Функціонування мови ворожнечі в умовах мирного і воєнного часу.....</i>	<i>15</i>
<i>Маргарита Кудінова. Методологічні засади розвитку стресостійкості здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів в умовах військових дій.....</i>	<i>24</i>
<i>Олена Мохорєва. Особливості перфекціонізму та його взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок.....</i>	<i>32</i>
<i>Надія Нагорна. Особливості психологічного портрета особистості соціального підприємця.....</i>	<i>40</i>
<i>Наталія Назарук. Проблема вивчення прокрастинації у психології.....</i>	<i>48</i>
<i>Яна Пономаренко. Специфіка особистісно-професійної здійсненності поліцейських з різним стажем роботи в поліції.....</i>	<i>55</i>
<i>Ірина Потоцька, Тетяна Рисинець, Людмила Лойко. Пізні шлюби сучасних українських чоловіків як соціально-психологічний феномен.....</i>	<i>62</i>
<i>Тетяна Скрипник, Олена Мартинчук, Ганна Супрун. Інноваційність практико-орієнтованого навчання майбутніх фахівців спеціальної освіти для роботи з особами з аутизмом.....</i>	<i>68</i>
<i>Анна Худавердова. Особливості соціально-правових уявлень військовослужбовців .....</i>	<i>76</i>

CONTENTS

<i>Nataliya Zhyhaylo, Tetiana Sholubka.</i> Formation of psychological resistance of students during the war.....	3
<i>Olha Kokovikhina.</i> The functioning of hate speech in peacetime and wartime conditions.....	15
<i>Marharyta Kudinova.</i> Methodological concepts of stress resistance development in general secondary school students during military operations.....	24
<i>Olena Mohoreva.</i> Characteristics of perfectionism and its relationship with envy in convicted men and women.....	32
<i>Nadiia Nahorna.</i> Peculiarities of the psychological portrait of social entrepreneur' personality.....	40
<i>Natalia Nazaruk.</i> The problem of studying procrastination in psychology.....	48
<i>Yana Ponomarenko.</i> Specifics of personal and professional fulfilment of police officers with different years of experience in the police.....	55
<i>Iryna Pototska, Tetiana Rysynets, Liudmyla Loiko.</i> Late marriages of modern Ukrainian men as a socio-psychological phenomenon.....	62
<i>Tetiana Skrypnyk, Olena Martynchuk, Hanna Suprun.</i> Innovative practice-oriented training of future special education specialists to work with a person with autism.....	68
<i>Anna Khudaverdova.</i> Features of social and legal concepts of military servicemen.....	76

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія психологічні науки

Випуск 14

Львівський національний
університет імені Івана Франка
2022